

บทที่ ๓

มโนทัศน์อภิปวณิยมที่ปรากฏในพุทธปรัชญาเถรวาท

ปรัชญาอภิปวณิยมกล่าวถึงความมีอยู่ของสิ่งในโลกและความเป็นมนุษย์ ในพุทธปรัชญา มีแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างไร ซึ่งจะได้กำหนดเป็นประเด็นในการสืบค้นแนวคิดเป็นลำดับต่อไป

๓.๑ ความเป็นมาและความหมาย

๓.๑.๑ ความเป็นมา

พุทธปรัชญาในฐานะเกิดขึ้นมาก่อนปรัชญาอภิปวณิยมนั้น มีแนวคิดแบบอภิปวณิยมอย่างไร จะใช้การวิเคราะห์และตีความจากข้อมูลหลักฐานตามที่ปรากฏ เริ่มจากเมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะยังทรงพระเยาว์ ก็เริ่มมีท่าทีของนักอภิปวณิยมปรากฏ เพราะเจ้าชายมักตั้งคำถามต่อสภาพการณ์ที่พบเห็น เมื่อเจริญวัยจึงเข้าใจถึงความเป็นไปของชีวิตว่ามั่นคงไปด้วยปัญหา คือสภาพของมนุษย์ตกอยู่ภายใต้กฎของธรรมชาติ คือความแก่ความเจ็บและความตาย ที่ไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยงไปได้ เจ้าชายตระหนักอยู่ตลอดเวลาว่ามั่นคงจะมีวิธีแก้ไข จึงได้เริ่มต้นแสวงหาหนทางเพื่อความดับทุกข์ การแสวงหาหนทางเพื่อหาคำตอบความหมายของชีวิต เป็นจุดเริ่มต้นของนักอภิปวณิยม เพราะนักอภิปวณิยมคือนักเริ่มต้นในการแสวงหาหนทางใหม่ที่ดีกว่าสำหรับมนุษย์ เจ้าชายสิทธัตถะทรงเป็นนักแสวงหาจนในที่สุดได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า คือได้พบหนทางแก้ไขปัญหาของมนุษย์ แม้ในระยะแรกจะเป็นวิธีที่พระองค์ค้นพบและแก้ปัญหาสำหรับพระองค์เองก่อนก็ตาม แต่ต่อมาภายหลังจากได้ตรัสรู้แล้วจึงได้อุทิศพระองค์เพื่อชี้แนะแนวทางปลดปล่อยปัญหาคือความทุกข์แก่ชาวโลกด้วย

การตั้งคำถามว่ามนุษย์ควรดำเนินชีวิตอย่างไร จึงเป็นท่าทีของนักอภิปวณิยม การที่พุทธปรัชญาเริ่มจากการมองเห็นชีวิตมนุษย์ว่ามีปัญหา จนนักคิดชาวตะวันตกมองว่าพุทธปรัชญามองโลกในแง่ร้าย ในกรณีว่ามองโลกและชีวิตเป็นความทุกข์นั่นเอง ความจริงถ้าเป็นเพียงการมองเห็นปัญหาแล้วไม่มีทางออกเอาไว้ให้ก็จะถือว่ามองชีวิตในแง่ลบเพียงด้านเดียว เหมือนกลุ่มที่มองเห็นว่าชีวิตไร้สาระแล้วใช้ชีวิตอย่างไม่รับผิดชอบก็จะถือว่าพุทธปรัชญามองโลกในแง่ร้าย คือมองเห็นปัญหาแต่ไม่เห็นทางออกจึงหลงอยู่ในโลกที่มันมีปัญหา แม้นักอภิปวณิยมเองก็เคยถูกนักปรัชญาศาสนาคริสต์มองว่าเป็นพวกมองโลกในแง่ร้าย จนกระทั่งชาร์ตรต้องเขียนหนังสือเรื่อง“อภิปวณิยมคือมนุษยนิยม” ขึ้นมาเพื่อชี้แจงและอธิบายตอบโต้ ที่จริงพุทธปรัชญามองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงมิใช่มองแบบหลอกล่อตัวเองไปวัน ๆ แต่มองให้เห็นความจริงตามเป็นจริง ไม่เพียงแค่นั้นยังมองลึกลงไปถึงต้นตอของปัญหา แล้วพยายามถอนมันออกไปด้วยการลดละสาเหตุนั้นให้ได้ ตามแนวทางที่ถูกต้อง จึงเป็นการแก้ไขปัญหาดังกล่าวอย่างแท้จริง

๓.๑.๒ ความหมาย

ความหมายของภาษาที่ใช้กับความเข้าใจที่สื่อถึงนั้น บางทีก็ผิดพลาดคือภาษาสื่อความหมายไปไม่ถึงความจริง คือสื่อได้ไม่ตรงกับความเป็นจริงของสิ่งที่ต้องการสื่อถึง จึงมีความจำเป็นต้องวิเคราะห์ความหมายที่มีอยู่ใน ๒ ลักษณะดังนี้

ก. ความหมายตามคำศัพท์: ความหมายของคำว่า“อัตถิภาวนิยม”หมายถึงปรัชญาที่นิยมหรือถือเอาความมีอยู่เป็นสำคัญก่อนที่จะหาความหมายของมัน เป็นคำที่แปลมาจากคำว่า“existentialism” ในพุทธปรัชญาปรากฏคำว่า“อัตถิภาวนิยม”หรือไม่ คำว่า“อัตถิภาวะ”ปรากฏอยู่ในพุทธปรัชญา แต่ไม่มีคำว่า“นิยม” เพราะคำนี้เป็นชื่อของลัทธิหรือปรัชญาที่มาจากภาษาอังกฤษว่า“-ism”เช่น ถ้าเรียกว่า“พระพุทธศาสนา”ก็ใช้คำว่า“Buddhism” ความจริงคำว่า“อัตถิภาวะ”เป็นคำที่แปลทับศัพท์มาจากภาษาบาลีว่า“อตถิภาโว”แปลว่า สภาวะมีอยู่ หรือความมีอยู่ และมีคำตรงกันข้ามกับอัตถิภาวะก็คือ“นตถิภาวะ” มาจากภาษาบาลีว่า“นตถิภาโว”แปลว่า สภาวะไม่มีอยู่^๑ สองคำนี้ใช้ในความหมายใดบ้าง ในคัมภีร์อรรถกถา^๒ อธิบายไว้ว่า“อัตถิภาวะ คือความไม่ดับ ความไม่ดับชื่อว่า“ความเกิด” และความเกิดในที่นี้เรียกว่า“อตถิภาโว” หมายถึงความมีอยู่ ฉะนั้น สิ่งใดก็ตามที่ยังเกิดขึ้นอยู่เรียกว่า“มีอยู่” ส่วนความดับชื่อว่า“ความไม่เกิด” และความไม่เกิดในที่นี้เรียกว่า“นตถิภาโว” หมายถึงความไม่มีอยู่ ดังนั้น สิ่งใดก็ตามที่ดับไปแล้วเรียกว่า“ไม่มีอยู่”จึงอาจกล่าวได้เพียงคำว่า“เคยมีแล้ว”เท่านั้น

ข. ความหมายตามสภาวะ: คำว่า“อตถิภาโว” เป็นความหมายที่สื่อถึง“อัตถิภาวนิยมในพุทธปรัชญา” เพราะคำนี้พระอรรถกถาจารย์ท่านอธิบายไว้ว่าบ่งชี้ถึงความมีอยู่ของ“เหตุปัจจัยที่ทำให้บางสิ่งบางอย่างมีอยู่หรือไม่มีอยู่” มิได้หมายถึงเพียงแค่สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่ แต่หมายถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งนั้น ๆ เกิดขึ้นมาและมีอยู่ดำรงอยู่ด้วย ท่านใช้อธิบายความหมายของ“หลักปฏิจจสมุปบาท”ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ สมถก พรมทา อธิบายว่า“เป็นสิ่งมีอยู่จริงต่างหากจากสิ่งที่ดำเนินไปตามกฎนี้ มีอยู่โดยไม่มีใครสร้างมันขึ้นมา มันมีของมันเองอย่างนั้น มันมีมาตลอดเวลา และจะมีอยู่อย่างนี้ตลอดไป”^๓ ธาตุคือกฎนี้มีอยู่ ในสายเกิดเรียกว่า“สมุทัยวาร”ได้ในคำว่า“อิมสมิ สติ อิหิ โหติ” แปลว่า“เมื่อปัจจัยมีอยู่ อวิชชาเป็นต้นนี้ก็มีอยู่ (เหตุคืออวิชชายังไม่ดับ) ผลมีสังขารเป็นต้นนี้จึงมีอยู่ คำว่า“อตถิภาโว”จึงหมายถึงความมีอยู่ของอวิชชาที่ยังไม่ดับ ความไม่ดับของอวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้สังขารอันหมายถึงสิ่งต่าง ๆ มีอยู่หรือดำรงอยู่ อวิชชาในปฏิจจสมุปบาทนี้มุ่งหมายเฉพาะในความเป็นมนุษย์เท่านั้น แต่ถามว่าสามารถอธิบายครอบคลุมถึงสรรพสิ่งได้หรือไม่ คำตอบคือได้ที่ท่านแสดงไว้เป็นหลัก

^๑ อภิ.ก. (บาลี) ๓๗/๔๓๗-๔๔๕/๑๗๗-๑๘๑.

^๒ ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๘/๖๑.

^๓ สมถก พรมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาควิชา ปรัชญา), (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๖.

สากลในบทธรรมนิยามว่าตถาคตจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุ คือหลักสากลอันนี้ก็มีอยู่ ดำรงอยู่เป็นธรรมดา

ฉะนั้น คำว่าอรรถิภาวนิยามในพุทธปรัชญาจึงสื่อถึงสาเหตุหรือเหตุปัจจัยที่ทำให้บางสิ่งบางอย่างเกิดขึ้นและมีอยู่หรือดำรงอยู่ต่อไปได้จนกว่าจะดับไป โดยพุทธปรัชญานับสาเหตุหรือเหตุปัจจัยในความเป็นมนุษย์เป็นหลัก ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ให้เกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย ให้เกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ให้เกิดนามรูป ฯลฯ”^๔ อรรถิภาวนิยามตามความหมายในพุทธปรัชญาจึงหมายถึงความมีอยู่ของเหตุปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น ตามกระบวนการของปัจจุสมุปบาท ที่ทำให้เกิดขั้น ๕ ขึ้นมาเรียกว่าตัวตนเชิงประจักษ์ของมนุษย์ และทำให้มนุษย์มีอยู่หรือดำรงอยู่ต่อไป โดยเฉพาะแต่มนุษย์เท่านั้นรวมไปถึงสรรพสิ่งทั้งที่เป็นวัตถุและมีใช้วัตถุนานโลกนี้ด้วย

๓.๒. มโนทัศน์เชิงอรรถิภาวนิยาม (existential concepts)

มโนทัศน์อรรถิภาวนิยามแบ่งออกเป็นสองสาย คือ สายเทวนิยม เป็นกลุ่มอรรถิภาวนิยามสายศาสนา กับ สายอเทวนิยม เป็นกลุ่มนักอรรถิภาวนิยามสายปรัชญาที่ไม่นิยมในศาสนา จึงมีท่าทีเชิงตั้งคำถามและโต้แย้งกับหลักคำสอนทางศาสนาอยู่บ่อยครั้ง ในประเด็นเกี่ยวกับความจริงสูงสุด (Ultimate Truth) เช่น การโต้แย้งเรื่องความมีอยู่ของสิ่งสูงสุด และหลักปฏิบัติของมนุษย์ พุทธปรัชญาจัดอยู่ในสายอเทวนิยม เพราะพุทธปรัชญาปฏิเสธสิ่งสร้างและสิ่งถูกสร้าง มโนทัศน์เชิงอรรถิภาวนิยามที่ปรากฏในพุทธปรัชญามีอยู่ในลักษณะใดบ้าง ในหลักการเบื้องต้นจะได้กำหนดเป็นประเด็นตามที่นักวิชาการทางด้านปรัชญามีความเห็นตรงกันว่า ปรัชญาอรรถิภาวนิยามให้ความสำคัญในประเด็นหลัก ๆ ซึ่งผู้วิจัยนำมาเป็นประเด็นประกอบการวิเคราะห์แนวคิดในพุทธปรัชญา ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ ให้ความสำคัญแก่ปัจเจกภาพมากกว่าสากลภาพ

ในการแก้ไขปัญหาพุทธปรัชญาให้ความสำคัญในการแก้ไขปัญหาของปัจเจกก่อน เป็นอันดับแรก เพราะพุทธปรัชญามองว่า ทุกชีวิตมีปัญหาเหมือนกัน แต่คนจึงควรริบเร่งแก้ไขปัญหาของตนให้ได้ก่อนเป็นอันดับแรก จึงจะสามารถช่วยเหลือปัญหาของคนอื่นอีกมากมายได้ ยิ่งในเรื่องที่จะเป็นประโยชน์สูงสุดเช่นการบรรลุธรรมด้วยแล้ว ยิ่งต้องเร่งให้จบสิ้นเสียก่อน มีพระพุทธพจน์ตรัสว่า

“อตตทตถ์ ปรัตถเณ พหุณาปี น หาปเย

อตตทตถมภิญญาเย สทตถุปลุสโต ลียา” ฯลฯ^๕

^๔ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓ /๓-๖.

^๕ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๕๕๘/๓๗.

แปลว่า บุคคลไม่ควรพราประโยชน์ของตน เพราะประโยชน์ของผู้อื่นมีมาก รู้จักประโยชน์ของตนแล้ว พึงชวนขายในประโยชน์ของตน (เสียก่อน)

ตามความหมายนี้มีได้หมายความว่าพุทธปรัชญาสนับสนุนให้มนุษย์เห็นแก่ตัว แต่หมายถึงการที่จะได้บรรลุธรรมในอีกไม่ช้าก็ให้รับชวนขายให้จบ แม้มีภาระอื่น ๆ ที่เป็นส่วนรวมก็ให้ละวางไว้ก่อน จึงเป็นการให้ความสำคัญแก่ปัจเจกก่อน

อีกความหมายหนึ่ง พุทธปรัชญาให้การปฏิเสธหลักคำสอนของศาสนาแบบเทวนิยม ซึ่งส่วนใหญ่เชื่อว่าสิ่งหนึ่งที่เป็นสิ่งสากลดำรงอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ของสิ่งทั้งปวง และเป็นอำนาจสากล อำนาจชนิดนี้เชื่อถือนันว่าเป็นสิ่งที่ควบคุมอยู่เหนือสรรพสิ่งให้เป็นไป อำนาจเช่นนี้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือควบคุมและจำกัดศักยภาพความเป็นมนุษย์มาแล้วในตะวันตก จนปรัชญาในยุคกลางถูกนำไปเป็นสาวใช้ของศาสนาคริสต์ เพราะเชื่อว่าไม่มีใครอยู่เหนืออำนาจสิ่งสากลดังกล่าวได้ ในปรัชญาอินเดียเชื่อถือนอำนาจสิ่งสากลมาโดยลำดับ อย่างที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทและอุปนิษิต แนวคิดเรื่องนี้ได้นำไปสู่การแบ่งแยกมนุษย์ออกเป็นชนชั้นระดับต่าง ๆ ที่เรียกว่าระบบวรรณะ ซึ่งเป็นผลพวงมาจากความเชื่อในอำนาจสิ่งสากล เมื่อพุทธปรัชญาเกิดขึ้นได้นำเสนอแนวคิดใหม่ คือให้มนุษย์หันกลับมาให้ความสนใจ ใส่ใจต่อการกระทำของมนุษย์แต่ละบุคคลแทนการถือตามกฎสากล (กฎของวรรณะ) ดังคำว่า “ผู้ทำบาปเองย่อมเศร้าหมองเอง ผู้ไม่ทำบาปย่อมหมดจดเอง ความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน ไม่มีใครทำให้ใครหมดจดหรือเศร้าหมองได้นอกจากตัวเอง”^๖ ทศณะเช่นนี้จึงแย้งต่อแนวคิดที่มีอยู่เดิมว่า “ความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์เกิดจากสิ่งสากลกำหนดมา ในศาสนาแบบตะวันตกบอกความมนุษย์ทุกคนไม่บริสุทธิ์จึงต้องมีพิธีสารภาพบาป” นักอรรถาธิบายนิยมแย้งว่าไม่มีสิ่งสากล ไม่มีผู้สร้างและสิ่งถูกสร้าง มีแต่สิ่งดำรงอยู่อย่างเป็นปัจเจกที่อิสระ ส่วนศาสนาในอินเดียบอกว่า “คนบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์มาจากแหล่งกำเนิดหรือชาติกำเนิด” พุทธปรัชญาจึงนำเสนอทฤษฎีแย้ง อำนาจสากลไม่มี อำนาจที่แท้จริงอยู่ในมือของมนุษย์ที่จะกำหนดบทบาทชีวิตให้เป็นไปด้วยมือของตัวเอง นั่นคือให้ความสำคัญแก่ความเป็นมนุษย์อย่างเป็นปัจเจกแทนที่อำนาจสิ่งสากล จึงถือว่าการยึดเอาอำนาจจากเทพเจ้ามามอบไว้ในมือของมนุษย์ และปลดปล่อยมนุษย์ให้หลุดพ้นจากการครอบงำแห่งอำนาจนั้นให้เป็นอิสระในการกำหนดบทบาทและสร้างสรรค์ชีวิตได้ด้วยตัวเอง

เอส.ราชกฤษณัน (S. Radhakrishnan) อดีตประธานาธิบดีของอินเดียเคยกล่าวไว้ว่า “...พระพุทเจ้ามีวัตถุประสงค์ที่การพัฒนาแบบใหม่ของเสรีชน ผู้เสรีจากความอคติทุกประการ มุ่งมั่นพัฒนาตนเพื่ออนาคตตนเอง ยึดตนเองเป็นดวงประทีปของตน ลัทธิมนุษยนิยมของพระพุทธเจ้าจึงก้าว

^๖ ชุม. (บาลี) ๒๙/๓๘/๓๗.; “อุตตนา ว กตฺ ปาปํ อุตตนา สงกิลิสฺสติ อุตตนา อกตฺ ปาปํ อุตตนา วิสุขณฺติ สุทฺธิ อสุทฺธิ ปจฺจตฺตํ นาญญ โฉณ วิโสธเยติ ฯ”

ล่องพ้นอุปสรรคทางเชื้อชาติทั้งหลาย...”^๗ คำกล่าวนี้จึงมีเหตุผลที่สอดคล้องกับแนวคิดของพุทธปรัชญาที่เน้นการกระทำของมนุษย์แต่ละบุคคลในการกระทำและได้รับผลตอบแทนของใครของมัน โดยมีได้ เชื่อว่ามีผู้ใดมีอำนาจเหนือใครในเรื่องของการกระทำ การกระทำจึงกลายมาเป็นอำนาจที่มนุษย์กำหนดได้เอง เป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตัวเอง พุทธปรัชญาจึงมีหลักการอยู่ว่า “อตตา หิ อตตโน นาโถ” แปลว่า ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน^๘ ใครกระทำความดีจะต้องได้รับผลของการกระทำนั้น ๆ แนวคิดการพึ่งตนเองอย่างเป็นปัจเจก จึงเข้ามาแทนที่การพึ่งอำนาจจากสิ่งสากล ในคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นการเน้นถึงการกระทำของแต่ละบุคคล ที่มีการกระทำด้วยตัวเขาเอง มิใช่จะมีใครที่มีอำนาจสามารถกระทำการสิ่งใดแทนคนอื่นได้ทั้งหมด ปัจเจกภาพในความหมายนี้ จึงเน้นที่การกระทำเป็นสำคัญ ตามหลักการที่ว่า “กम्मสสโกมฺหิ: เรามีกกรรมเป็นของ ๆ ตน”^๙ คือเราทำด้วยตัวของเราเอง พุทธปรัชญาจึงเป็นปรัชญาที่เกิดขึ้นโดยมนุษย์ เป็นของมนุษย์และเพื่อมวลมนุษย์ ที่ไม่เชื่อในอำนาจสิ่งสากลอย่างอื่นที่อยู่นอกเหนือตัวมนุษย์ แม้ในหลักการของการแก้ไขปัญหา ก็เน้นแก้ที่ปัญหาตัวเองก่อนให้แข็งแรงแล้วจึงจะ帮助别人ให้พ้นจากปัญหาได้ จึงเป็นการให้ความสำคัญแก่ปัจเจกภาพมากกว่าสากลภาพ

๓.๒.๒ ให้ความสำคัญแก่อิสระภาพมากกว่ากฎเกณฑ์

ข้อนี้หากไม่เข้าใจหลักการของพุทธปรัชญาก็จะมองว่าเป็นการสนับสนุนให้คนไม่มีหลักเกณฑ์ ไร้หลักการ ขาดระเบียบกฎเกณฑ์ ซึ่งนักอรรถาธิบายนิยมเคยถูกโจมตีมาแล้ว แต่ถ้าหากเข้าใจเป้าหมายของพุทธปรัชญา เราก็สามารถจะหาคำตอบได้ชัดเจนในเรื่องนี้ จึงมีคำถามว่าอะไรคือเป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา คำตอบก็คือ “วิมุตติ” หมายถึง ความหลุดพ้นจากเครื่องร้อยรัดทั้งปวง หรือเรียกกันว่า “นิพพาน” ดังนั้นคำว่า “อิสระภาพหรือเสรีภาพ” ในพุทธปรัชญาจึงมิใช่ความอิสระที่จะทำอะไรตามใจได้ทุกอย่าง และทุกอย่างก็เชื่อว่าจะต้องยึดถือเอาตลอดไป มีการเปรียบเทียบเป้าหมายกับเครื่องมือนำไปสู่เป้าหมายว่า “เปรียบเทียบเหมือนเรือที่จะนำผู้โดยสารจากฝั่งนี้ข้ามไปสู่ฝั่งโน้น” เมื่อข้ามแม่น้ำไปถึงฝั่งแล้วเราก็ไม่จำเป็นต้องแบกเอาเรือไปด้วยทุกที่ทุกแห่งฉันใด ทฤษฎี หรือกฎเกณฑ์จึงเปรียบเสมือนลำเรือซึ่งมีความจำเป็นในขณะกำลังข้าม จึงจำเป็นต้องยึดถือตามหลักปฏิบัติ แต่เมื่อข้ามถึงฝั่งแล้วทฤษฎีหรือกฎเกณฑ์ก็เหมือนเรือที่ถูกวางไว้อยู่เบื้องหลังไม่จำเป็นต้อง

^๗ S. Radhakrishnan, *2500 Years of Buddhism*, [New Delhi: The Government of India Press, 1956], p. xvi. ; แปลโดย อมร โสภณวิเศษฐวงศ์ และคณะ, *พุทธศาสนาวิชาการ: นิกายสำคัญในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า คำนำ.

^๘ ชู. ธ. (บาลี) ๒๕/๒๒/๓๖.

^๙ อัง. ทสก. (บาลี) ๒๔/๔๙/๙๒.

ยึดถือเอาไว้อีกฉับนั้น เพราะพระพุทธองค์ตรัสไว้ในที่หลายแห่งว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น”^{๑๐} แต่ในขณะที่ข้ามฝั่งต้องยึดจับเรือไว้อย่างระมัดระวัง ต้องรักษากฎของผู้โดยสารในการข้ามฝั่งอย่างเคร่งครัด ในการปฏิบัติเพื่อเป้าหมายทุกกิจกรรมในการดำเนินชีวิตจึงต้องเป็นไปอย่างระมัดระวังคือมีสติ พุทธปรัชญายังต้องเน้นระเบียบกฎเกณฑ์ในระดับขั้นของการฝึกฝนทางจริยธรรม แต่ก็มีใช้จะให้ยอมจำนนต่อกฎเกณฑ์ที่ไม่ถูกต้องที่จำกัดสิทธิในการพัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าไปสู่เป้าหมายเหมือนตัวอย่างเช่น กฎเกณฑ์ในระบบวรรณะของพราหมณ์-ฮินดู พุทธปรัชญามองว่าเป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ ตรงกันข้ามกลับทำให้มนุษย์ขาดโอกาสที่จะพัฒนาตัวเองไปสู่เป้าหมาย เนื่องจากกฎของระบบวรรณะจำกัดสิทธิและเสรีภาพของความเป็นมนุษย์ การที่พุทธปรัชญาไม่ยอมรับระบบวรรณะ เท่ากับเป็นการให้สิทธิเสรีภาพในการเลือกและตัดสินใจที่จะยอมรับหรือปฏิเสธในกฎเกณฑ์บางอย่าง เพราะมีความเป็นไปได้ว่ากฎเกณฑ์บางอย่างไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง เหมือนลัทธิแห่งความเชื่อบางลัทธิที่ใช้ความเชื่อในอำนาจสูงสุดบางอย่างเพื่อควบคุมข่มขู่บีบบังคับให้ยอมรับ เพราะถือว่ากฎเกณฑ์ดังกล่าวถูกกำหนดไว้อย่างสำเร็จรูปจากอำนาจสูงสุดที่ทุกคนต้องยอมรับไม่มีใครสามารถแก้ไขได้ ทศนะในเรื่องนี้พุทธปรัชญาได้เสนอทางเลือกไว้ในเกสปุตติสูตรหรือกาลามสูตร^{๑๑} เพื่อเป็นหลักการสำหรับใช้เป็นเครื่องมือประกอบการพิจารณาประกอบการตัดสินใจยอมรับในกฎเกณฑ์หรือหลักการข้อปฏิบัติใด ๆ ตัวอย่างในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีกฎเกณฑ์หรือข้อบัญญัติว่าคนจะเป็นพราหมณ์ได้เพราะมีคุณสมบัติ ๕ อย่าง^{๑๒} คือ มีชาติกำเนิดดี มีมนต์หรือการศึกษาดี มีรูปร่างหน้าตาดี มีศีล และเป็นบัณฑิต แต่พุทธปรัชญามีทศนะว่า คนจะเป็นพราหมณ์ได้เพียงแค่ว่า “ศีลและความรู้” ก็พอ ส่วนชาติกำเนิดพื้นเพ การศึกษา รูปร่างหน้าตาไม่ใช่เรื่องสำคัญ จึงไม่จำเป็นต้องถือตามนั้น เพราะมันทำอะไรไม่ได้จึงไม่ควรให้ความสำคัญมากนัก แต่ความรู้ต่างหากที่จะช่วยชำระศีล และศีลก็ช่วยชำระความรู้ เปรียบเหมือนบุคคลใช้มือล้างมือ หรือใช้เท้าล้างเท้า ฉะนั้นนักปราชญ์จึงยกย่องศีลและปัญญาว่า เป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก

อาจมีผู้แย้งว่าหลักของศีลก็คือกฎเกณฑ์อย่างหนึ่งที่ทรงวางไว้มิใช่หรือ หากไม่ให้ความสำคัญแล้วทำไมพระพุทธเจ้าจึงทรงวางกฎเกณฑ์เอาไว้มากมาย เช่นวินัยของภิกษุในพระพุทธศาสนา หรือหลักศีล ๕ ของฆราวาสทั่วไป ถ้าจะกล่าวเช่นนั้นก็ไม่ผิดเพราะในขั้นของการฝึก (ทฤษฎีเรือข้ามฟาก) ศีลหรือวินัยคือกฎเกณฑ์ที่ยังจำเป็น แต่กฎเกณฑ์เหล่านั้นสามารถยืดหยุ่นได้ เพราะเป็นกรอบที่วางไว้เพื่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ เหมือนกฎหมายที่ตราไว้เพื่อป้องปรามการละเมิดต่อชีวิตทรัพย์สินผู้อื่น ถ้ามองว่ากฎเกณฑ์เหล่านี้เป็นคำสั่งเด็ดขาดที่ทุกคนกลัวเหมือนกัน

^{๑๐} อจ. สดตท.(ไทย) ๒๓/๑๖/๑๑๙., อจ.สดตท. (บาลี) ๒๓/๕๙/๙๐.; “สพเพ ฌมมา นาลิ อภินิเวสยา”.

^{๑๑} อจ. ดิก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๖๖-๒๖๓.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙ /๓๐๙-๓๑๘/๑๑๗-๑๒๓.

หรือไม่ ความเป็นจริงเปล่าเลยทุกคนยังอิสระที่ทำตามหรือไม่ทำตาม หากยอมรับในผลของการละเมิดนั้นได้ก็สามารถทำได้ ซึ่งแตกต่างจากกฎเกณฑ์หรือบัญญัติของศาสนาแบบเทวนิยมที่เป็นกฎเกณฑ์แบบตายตัว เช่นระบบบรรณะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู หรือบัญญัติของพระเจ้าเป็นเจ้า ส่วนหลักไตรสิกขาของพุทธปรัชญา มิได้มีคำสั่งบังคับโดยผู้ออกกฎแต่เป็นไปโดยการนำเสนอไว้ให้เลือกและตัดสินใจยอมรับปฏิบัติตามขั้นตอนเพื่อพัฒนาตนเองไปสู่เป้าหมายหลัก ดังเช่น วินัยของภิกษุในพระพุทธศาสนาก็มิใช่เป็นกฎสากลตายตัว หากยอมรับก็ถือเพศนักบวชปฏิบัติตาม หากไม่ไหวก็ลาเพศได้ และยังเป็นกฎที่สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ของช่วงเวลาและภูมิประเทศได้ ยกเว้นข้อห้ามใหญ่ที่มีโทษหนักจนขาดจากสถานะของความเป็นนักบวช ซึ่งผู้ที่ตัดสินใจเป็นนักบวชก็ต้องยอมรับในกฎ ๔ ข้อ^{๓๓}นี้ให้ได้ ส่วนข้ออื่น ๆ ยังสามารถแก้ไขให้ดำรงภวะนักบวชเพื่อพัฒนาตนไปสู่เป้าหมายได้ มีตัวอย่างของภิกษุใหม่รูปหนึ่งที่เข้าไปบวชแล้วต้องเผชิญกับกฎเกณฑ์ข้อห้ามต่าง ๆ ของพระวินัยจึงรู้สึกอึดอัดเพราะจำกัดนิสัยความเคยชิน จึงทนอยู่ไม่ได้จะลาสิกขา พระพุทธองค์จึงเสนอแนะแนวปฏิบัติว่าให้รักษาคใจเพียงอย่างเดียว ภิกษุรูปนั้นจึงตัดสินใจอยู่ต่อจนบรรลุเป้าหมายในที่สุด นั่นหมายความว่าพระพุทธองค์มิได้วางกฎเด็ดขาดที่ไม่สามารถยืดหยุ่นได้ แต่ให้อิสระในการเลือกและตัดสินใจด้วยตัวเองว่าจะยอมรับหรือไม่ยอมรับ มิได้วางกฎเกณฑ์เพื่อบีบบังคับให้ต้องจำยอมเหมือนบางลัทธิศาสนา

ในอินเดียสมัยโบราณมีการวางกฎเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของสตรีไว้ว่า “สตรีเมื่อแต่งงานแล้วจะไม่มีสิทธิ์ได้แต่งงานใหม่เมื่อสามีเธอตาย สตรีผู้นั้นหากต้องการได้รับการยกย่องว่าเป็นคนดีจะต้องเผาตัวเองตายตามสามีจึงจะได้รับการยกย่องในสังคม เป็นความเชื่อในยุคหนึ่งของคนอินเดียบางกลุ่ม” กฎเกณฑ์เช่นนี้จึงมิใช่เป็นไปเพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ ตรงกันข้ามกลับทำลายความเป็นมนุษย์ให้สิ้นสุดลง แม้แต่กฎแห่งการแบ่งแยกวรรณะซึ่งแน่นอนว่าพุทธปรัชญาแย้งต่อกฎเกณฑ์เช่นนี้ ดร.อัมเบดการ์ไม่เห็นด้วยกับหลักการของระบบวรรณะ จึงได้เชิญชวนชาวจัณฑาลเปลี่ยนไปนับถือพระพุทธศาสนา โดยคำประกาศว่า “ข้าพเจ้าปฏิเสธระบบปรัชญาสังคมแห่งระบบวรรณะ ซึ่งเป็นระบบแบ่งคนอย่างไม่เสมอภาค ปรัชญาสังคมของข้าพเจ้าต้องประกอบไปด้วยหลักแห่งเสรีภาพ ความเสมอภาค ภราดรภาพ ข้าพเจ้าได้รับคำเหล่านี้มากจากครูของข้าพเจ้า คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๓๔} นักวิชาการอินเดียบางคนจึงมองว่าพุทธปรัชญาไม่ได้เกิดขึ้นใหม่ แต่เป็นการถือกำเนิดขึ้นบนฐาน

^{๓๓} ปาราชิก คือ ความเป็นผู้พ่ายแพ้ เป็นผู้เคลื่อนไหว หรือพลัดตกไปจากพระสัทธรรม มีอยู่ ๔ ข้อ คือ เสพเมถุน ๑ ลักของเขา ๑ ข่มามนุษย์ ๑ อดอุตริมนุสสธรรม ๑.

^{๓๔} พระมหายงยุทธ กนดาโก (เสริมจันทร์), “วิเคราะห์แนวคิดความแปลกแยกในระบบวรรณะตามทัศนะของมาร์กซิส”, สารนิพนธ์พุทธศาสนตรุษย์บัณฑิต (สาขาวิชาปรัชญา), (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), ๖๕.

ความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วแต่ปรับเปลี่ยนวิธีคิดใหม่เพราะเห็นว่าความเชื่อและการปฏิบัติตามพิธีกรรมที่มีอยู่เดิมเป็นความเข้าใจที่ผิดพลาด

เจ้าชายสิทธัตถะพระองค์ก็ถือกำเนิดขึ้นท่ามกลางลัทธิความเชื่อที่เข้มแข็งเหล่านั้น ดังจะเห็นได้จากที่มีพราหมณ์เจ้าพิธีอยู่ในราชสำนัก ความเชื่อเหล่านี้ยังมีอิทธิพลกลายมาเป็นคติปฏิบัติอยู่ในราชสำนักของไทยด้วย ในพุทธประวัติตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า หลังจากประสูติแล้วพระราชบิดาได้อัญเชิญพราหมณ์มาประกอบพิธีทำนายโศกชะตา จะเห็นว่าเมื่อมนุษย์ยังไม่ได้รู้จักความจริงแท้หรือธรรมชาติที่แท้จริงในตัวเอง มนุษย์จึงไม่มีความมั่นใจในการดำเนินชีวิตได้อย่างอิสระ การที่จะรอดพ้นจากการถูกครอบงำด้วยลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ตามแบบจารีตอันเป็นสถานการณ์ภายนอกตัวได้นั้น จึงเป็นเรื่องยาก ท่าทีของนักอรรถาธิบายนิยมจึงพยายามกระตุ้นให้มนุษย์ได้ตระหนักรู้ถึงศักยภาพและเสรีภาพในตัวเองแทนที่จะยอมสยบต่ออำนาจจากสิ่งภายนอกตัว พุทธปรัชญาจึงมีคำสอนเพื่อปลดปล่อยให้มนุษย์เป็นอิสระด้วยการพึ่งพาตัวเอง จึงเรียกว่าให้ความสำคัญแก่เสรีภาพมากกว่ากฎเกณฑ์

๓.๒.๓ เน้นการสร้างสรรคมากกว่าอนุรักษระเบียนแบบแผน

ข้อนี้มีความหมายคล้ายข้อ ๓.๒.๒ จะให้เกิดภาพที่ชัดเจนในข้อนี้จึงต้องย้อนกลับไปในบริบทของสังคมอินเดียเช่นกัน เนื่องจากเป็นแหล่งกำเนิดของพุทธปรัชญา สังคมอินเดียก่อนสมัยพุทธกาล ชาวอินเดียได้ยอมรับในระเบียบแบบแผนเป็นข้อปฏิบัติในการดำเนินชีวิตที่ส่วนใหญ่เน้นถือตาม ๆ กันมาจากคัมภีร์พระเวท ซึ่งเป็นวรรณคดีที่แบ่งไว้เป็นสองส่วนหลัก ๆ ด้วยกัน คือ คัมภีร์มันตรากับคัมภีร์พราหมณะ แต่เนื่องจากคัมภีร์อุปนิษัทที่รวมอยู่ในคัมภีร์พราหมณะนั้น มีความสำคัญในประวัติศาสตร์แนวคิดของอินเดียจึงถูกจัดให้เป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากพระเวท หลักคำสอนในคัมภีร์คือเชื่อในอาตมันสูงสุดที่เป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่ง กำหนดควบคุมให้สรรพสิ่งเป็นไปในโลก จึงเรียกว่าเป็นลัทธิแห่งการกำหนด (Determinism)^{๑๕} หรือลัทธิแห่งโชคชะตา เมื่อพุทธปรัชญาเกิดขึ้นจึงมีท่าทีที่แย้งต่อลัทธิดังกล่าว แม้บางอย่างไม่ได้ขัดแย้งต่อระเบียบแบบแผนที่มีอยู่ก่อนโดยตรง แต่ได้ปรับเปลี่ยนวิธีและนำเสนอแนวคิดใหม่ เพื่อให้คนได้เลือกและตัดสินใจ และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง เป็นการเสริมแนวความคิดเดิมที่มีอยู่แต่ปรับเปลี่ยนวิธีการใหม่ เช่นพิธีกรรมบูชาัญญด้วยแพะหรือชีวิตของสัตว์อื่นเพื่อให้ตนเองมีความสุข แต่เสนอแนะให้ละความเบียดเบียนมาเจริญเมตตาจิตแก่สัตว์ทั้งหลายอย่างมีเหตุผลที่ยากจะโต้แย้งได้ อีกตัวอย่างหนึ่งเช่น พราหมณ์คนหนึ่งก่อนตายได้สั่งเสีย

^{๑๕} ลิขิตีที่ถือว่า สิ่งทั้งหลายในจักรวาลเป็นไปตามกฎที่ตายตัว คือเป็นลัทธิที่มีหลักคำสอนให้เชื่อว่า เหตุการณ์รวมทั้งการกระทำของมนุษย์จะถูกกำหนดจากสิ่งสูงสุด (พระเจ้าเป็นเจ้า) เพื่อให้เป็นไปตามพระประสงค์ ซึ่งเป็นสาเหตุจากภายนอก และนักปรัชญาบางคนได้นำลัทธิโชคชะตานี้มาสอนว่า มนุษย์แต่ละคนไม่มีเจตจำนงเสรี และไม่สามารถรับผิดชอบทางศีลธรรมต่อการกระทำของพวกเขาเองได้

สิ่งคาลกะผู้เป็นบุตรชายให้ถือการไหว้ทิศว่า “นี่แนะลูก เจ้าพึงไหว้ทิศทั้งหลาย” ชายหนุ่มจึงทำตามคำสั่งของพ่ออย่างเป็นคนว่าง่าย โดยเขาตื่นแต่เช้าเอาน้ำราดตัวเพื่อชำระร่างกายจนผ้าผมเปียก แล้วยืนไหว้ทิศเบื้องหน้า เบื้องซ้าย เบื้องหลัง เบื้องขวา ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่างอยู่ พระพุทธรองค์เสด็จไปพบเข้าจึงได้ชื่นชมในความกตัญญูและเป็นคนว่าง่ายสอนง่ายของชายหนุ่ม แต่ทรงแนะวิธีปฏิบัติให้ใหม่ว่า ในอริยวินัยมีวิธีการไหว้ทิศอีกอย่างหนึ่ง โดยเริ่มจากการชำระสิ่งสกปรกที่มิใช่เพียงแค่ฝุ่นผงหรือเหงื่อไคลภายนอก แต่มันคือกรรมกิเลส หรือ ความเศร้าหมองของการกระทำ และการกระทำที่มีอคติ^{๑๖} สิ่งสกปรกเหล่านี้ควรชำระล้างด้วยการงดเว้น จึงกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างสรรค์จากฐานความเชื่อตามแบบแผนดั้งเดิมที่มีอยู่ก่อน แต่ปรับเปลี่ยนวิธีปฏิบัติที่สร้างสรรค์กว่า จึงเรียกว่าเน้นสร้างสรรค์มากกว่าการอนุรักษ์ตามระเบียบแบบแผน

๓.๒.๔ ให้ความสำคัญแก่ความรู้สึกมากกว่าเหตุผล

ความรู้สึกบางอย่างเป็นสิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผลใด ๆ เช่นถ้าถามว่า ทำไมเราจึงรักคน ๆ หนึ่ง ใครสามารถหาเหตุผลมาอธิบายได้อย่างครบถ้วนบ้าง ถ้าหากจะบอกว่าเพราะเขาเป็นคนดี แต่คนที่เราไม่ได้รักเขามันก็ได้หมายความว่าเราไม่ได้เป็นคนดี หรือคนที่เรามองเขาว่าไม่ใช่คนดี แต่ก็ยังมีคนอื่นที่รักเขาอยู่ไม่น้อยเช่นกัน ความดี ไม่ดี รูปร่าง หน้าตา จึงมิใช่เหตุผลที่สามารถนำมาอธิบายความรู้สึกได้ทั้งหมด เพราะเหตุนี้จึงมีการนิยามความรักว่ามั่นคงคือความรู้สึกที่ไม่ต้องการเหตุผล นี่คือสิ่งสำคัญที่ต้องการจะเน้นให้เห็นว่าระหว่างความรู้สึกกับเหตุผลมันสามารถแยกขาดจากกันได้ ในทางกลับกันมันไม่ต้องการเหตุผลอีกเช่นกันว่า ทำไมเราจึงรู้สึกไม่ชอบใจคน ๆ หนึ่งที่เราก็มิเคยรู้จัก แต่พอเห็นหน้าเขาก็กลับรู้สึกไม่ชอบเอาเสียเลย นั่นคือมันไร้เหตุผล แม้พุทธปรัชญาจะอธิบายว่ามันอาจมีสาเหตุมาจากกรรมเก่าในอดีต แต่ก็ยากที่จะหาเหตุผลยืนยันได้ บางอย่างเราจึงต้องใช้ความรู้สึกล้วน ๆ อย่างมองเขาเพียงแค่สายตาแล้วตัดสินใจ จงมองเขาด้วยใจที่ไม่มีอคติแล้วจะเข้าใจคนอื่นว่าเขาก็เป็นอย่างที่เขาเป็น เช่น ศิลปะบางอย่างเราไม่สามารถเอาเหตุผลเข้าไปมองได้ นอกจากใช้ความรู้สึก คำว่า “ความรู้สึก” ในที่นี้จึงหมายถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานของสติที่ตระหนักรู้อย่างระมัดระวัง เรียกอีกอย่างว่า “โยนิโสมนสิการ” คือการตระหนักรู้อย่างแยบยล จึงจะไม่เจือด้วยอคติ และคำว่า “เหตุผล” ในข้อนี้ ก็มีใช้เหตุผลทางธรรมชาติหรือกฎแห่งธรรมนิยาม หรือปฏิจสมุปบาท แต่เป็นเหตุผลทางตรรกะ หรือการคาดเดาตามหลักวิชาการ ซึ่งมันไม่เพียงพอที่จะทำให้เราวางใจได้อย่างสนิท เพราะบางทีเหตุผลเช่นว่านี้มันก็หลอกเราได้สารพัด พุทธปรัชญาจึงไม่เน้นเพียงเหตุผลอย่างเดียว ดังได้เสนอแบบประกอบการตัดสินใจเลือกระหว่างความรู้สึกและเหตุผลไว้ว่า

^{๑๖} อคติ คือ ความลำเอียง มี ๔ อย่าง คือ (๑) ลำเอียงเพราะชอบ (๒) ลำเอียงเพราะชัง (๓) ลำเอียงเพราะหลง (๔) ลำเอียงเพราะกลัว

อย่าปลงใจเชื่อ เพราะตรรกะ หรือการคิดเอาเอง (มา ตกทุกเหตุ)

อย่าปลงใจเชื่อ เพราะอนุमानคือการคาดคะเนตามหลักเหตุผล (มา นยเหตุ)

อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล (มา อาการปริวิตกเกณ)

เพราะเหตุผลบางอย่างไม่สามารถเข้ามาทดแทนความรู้สึกของเราได้ นักปรัชญาอรรถิภาวนิยามท่านหนึ่งบอกว่า“เหตุผลเป็นเพียงการเล่นเกมส์ทางความคิด” ส่วนความรู้สึกเป็นเรื่องของจิตใจที่ได้ตระหนักรู้แล้วจึงตัดสินใจเลือกด้วยตัวเราเองอย่างอิสระ เหตุผลเป็นเพียงส่วนหนึ่งที่เป็นเครื่องมือประกอบการตัดสินใจเลือกว่าจะยอมรับหรือปฏิเสธให้รัดกุมยิ่งขึ้น ยิ่งในระดับของความรู้ที่สูงขึ้นไปเหตุผลทางตรรกะยิ่งติดตามไปไม่ถึง จึงเรียกว่าให้ความสำคัญแก่ความรู้สึกมากกว่าเหตุผล

๓.๒.๕ ให้ความสำคัญแก่ความรู้เชิงอัตนัยมากกว่าความรู้เชิงปรนัย

ในการรู้จักตนเองเป็นสิ่งสำคัญเพราะมันให้ความชัดเจนได้มากกว่าที่จะรู้อื่น ความรู้ที่สะท้อนมาจากภายนอกเป็นเพียงองค์ประกอบที่จะทำให้เราเกิดความภาคภูมิใจ แต่ก็ยังเต็มไปด้วยคำถามต่าง ๆ ว่าเกิดอะไรขึ้น และมันคืออะไร ทำไมจึงปรากฏภาพเช่นนั้น ล้วนเป็นข้อสงสัย แต่ถ้าเป็นความรู้จากภายใน มันเป็นความรู้ที่ได้กลั่นกรองโดยสติที่เป็นความละเอียดอ่อนของจิตที่เป็นสมาธิ เรียกอีกอย่างว่า“วิปัสสนา” คือความรู้เห็นอย่างแจ่มแจ้ง ที่ผ่านการ “โยนิโสมนสิการ” หมายถึงผ่านการพิจารณาไตร่ตรองโดยแยบคายมาแล้ว จึงเป็นประสบการณ์จริงจากภายใน ซึ่งพุทธปรัชญาจึงให้ความสำคัญแก่ความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา คำว่า “ความรู้เชิงอัตนัย” ในที่นี้จึงหมายถึงความรู้ระดับวิปัสสนาภาวนา มันเป็นกระบวนการสำคัญของสติปัญญาในการแยกแยะและคัดสรร แต่กระนั้นพุทธปรัชญาก็ได้ปฏิเสธเหตุปัจจัยภายนอกที่ก่อให้เกิดความรู้ที่ท่านเรียกว่า“ปรโตโฆสะ” อันหมายถึงเสียงจากภายนอก รวมทั้งทฤษฎี คำพูด คำแนะนำ คำชี้แจง คำโฆษณา กระแสข่าว ข้อเขียน บทความจากบุคคลหรือแหล่งข่าวต่างๆ ด้วย^{๑๗} แต่เนื่องจากปรโตโฆสะมีความเป็นไปได้สองนัย คือเป็นจริงมีเหตุผลและเป็นประโยชน์ กับเป็นเท็จไม่มีเหตุผลไร้ประโยชน์ นัยแรกเป็นไปได้ในเชิงบวกจะสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาทางด้านสติปัญญา ในขณะที่นัยหลังเป็นไปได้ในทางลบอาจก่อให้เกิดปัญหาตามมา คือ ทำให้เกิดหลงยึดหลงติดว่าเป็นความจริงตามนั้นจึงเป็นไปได้ที่จะเข้าข่ายความมกมาย

ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงต้องมีคำว่า “โยนิโสมนสิการ” มาเป็นตัวกำกับในการไตร่ตรองเหมือนความรู้แบบอัตนัยคู่กันไปกับปรนัย แต่จะเน้นที่ตัวโยนิโสมนสิการเป็นหลักเพราะเป็นอัตนัยคือเป็นความรู้จากภายในตัวเองอันเกิดจากประสบการณ์ตรง (วิปัสสนาภาวนา) ที่ไตร่ตรองไปถึงสาเหตุหรือต้นตอของเรื่องที่กำลังคิด แล้วประมวลความคิดรอบด้านจนกระทั่งสรุปออกมาเป็นความรู้^{๑๘} จึง

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์: คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๕๑๒.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑๔.

เป็นความรู้ที่ชัดเจนท่านจึงกล่าวไว้ว่า ความรู้ชนิดนี้นั้นเป็นของปัจเจกบุคคลที่รู้และเข้าใจได้เฉพาะตน (ปัจเจกต์ เวทิตพโพ วิญญูหิ) จึงมิใช่การคาดเดาตามหลักวิชาการ แต่มันคือความจริงที่เกิดจากกระบวนการทางสติปัญญาที่ได้จัดระบบระเบียบมาเป็นอย่างดี จนเป็นประสบการณ์ภายในของผู้เอง ยกตัวอย่างเช่น “การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า การเกิดดวงตาเห็นธรรมของพระสาวก” ล้วนแต่เป็นความรู้เชิงอัตนัยที่โพล่งออกมาจากสติปัญญาภายในที่รู้และเข้าใจ แทนที่จะเป็นการฉายมาจากภายนอกเหมือนแสงอาทิตย์หรือส่องมายังโลก ความรู้ชนิดนี้จึงเป็นความรู้อันเกิดจากความรู้และความเข้าใจจริง ๆ เป็นประสบการณ์จริงที่ท่านคลุ่ปะหนะ กล่าวว่า “เป็นประสบการณ์บนพื้นฐานของสติและการเฝ้าสังเกตอย่างตั้งใจ”

อีกอย่างหนึ่งความรู้้อัตนัย อันเกิดจากการไตร่ตรองพิจารณา วิเคราะห์ใคร่ครวญบนฐานของสติ พุทธปรัชญาจึงเชื่อว่าจะสามารถสืบสาวไปถึงต้นตอของปัญหาได้ ดังนั้นความรู้ในอริยสัจ ๔ จึงเป็นความรู้เชิงอัตนัยที่เกิดจากการใส่ใจในการเจริญสติในอริยมรรค จึงสามารถมองเห็นทุกข์ และทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ทั้งได้กำหนดรู้เบ็จเสร็จแล้วด้วย เรียกว่ารู้อริยสัจ ๔ ด้วยญาณ ๓ (อวิชฌตติกญาณ/intuition) ด้วยเหตุนี้พุทธปรัชญาจึงยอมรับความรู้เชิงอัตนัยมากกว่าเชิงปรนัย

๓.๒.๖ พุทธปรัชญากับการมองโลกและชีวิต

ในท่ามกลางสังคมที่เต็มไปด้วยนักคิดนักเขียนมากมาย ยิ่งในสังคมปัจจุบันเป็นยุคแห่งเทคโนโลยีการสื่อสารที่ฉับไวเพียงแค่ปลายนิ้วสัมผัส มนุษย์จึงควรตระหนักรู้ภายในตนให้มาก ไม่เช่นนั้นสังคมข่าวสารที่ไร้พรมแดนจะเข้ามามีอำนาจและอิทธิพลเหนือปัจเจกบุคคล ทำให้สังคมกลายเป็นสังคมแบบกัมหน้ำ คือกัมหน้ำใช้เทคโนโลยีจึงไม่ค่อยจะให้ความสนใจคนอื่นในเชิงมนุษย์สัมพันธ์ทางอื่น สังคมลักษณะนี้นักอัตถิภาวนิยมหลายท่านมองว่าเป็นสังคมที่กำลังตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่ทำให้ “มนุษย์สูญเสียความเป็นตัวตนไปจนหมดสิ้นแล้ว” คือวัตถุนิยมทางวิทยาศาสตร์ได้เข้ามามีบทบาทแทนที่ความสัมพันธ์กันโดยตรงของมนุษย์ รวมทั้งความเชื่อในเรื่องเทพเจ้าด้วย โดยเฉพาะ ฌอง-ปอล ซาทร์ผู้ประกาศตนว่าเป็นตัวแทนของนักอัตถิภาวนิยมแบบอเทวนิยม ที่ไม่เชื่อว่ามีพระเทพเจ้าองค์ไหน ๆ จะมาช่วยแก้ไขได้นอกจากตัวของเราเอง ไม่มีเทพเจ้าหรือใครที่ชกโยอยู่เบื้องหลังที่ทำให้มนุษย์เป็นเหมือนหุ่นเชิด แต่ในยุคปี 2000 เป็นต้นมาปรากฏว่าเทคโนโลยีการสื่อสารเข้ามามีบทบาทควบคุมมนุษย์แทนเทพเจ้า ความเชื่อที่ว่ามนุษย์จะมีสุขหรือมีทุกข์อยู่ที่ผู้กำหนดหรือผู้สร้าง (Creators) นั้น บัดนี้มนุษย์เป็นผู้เลือกเอง นักอัตถิภาวนิยมจึงพยายามกระตุ้นให้มนุษย์สำนึกและตระหนักรู้ตัวเอง (self-conscious, awareness) ให้มาก เพื่อการดำรงอยู่และเป็นอิสระที่สามารถจะเลือกและตัดสินใจได้ด้วยตัวเอง แทนการทุ่มเทชีวิตจิตใจฝากความหวังไว้กับสิ่งภายนอก ซึ่งไม่มีอะไรรับประกันได้ว่าจะประสบผลสำเร็จตามที่หวัง หากมนุษย์ไม่ลุกขึ้นมาตระหนักรู้ตัวเขาเองแล้วลงมือกระทำอย่างมุ่งมั่น ยิ่งความต้องการของมนุษย์เป็นความปรารถนาที่ไร้ผลสำเร็จด้วยแล้ว นักอัตถิภาวนิยม

นิยมฝายอเทวนิยมจึงพยายามกระตุ้นให้มนุษย์หันกลับมาให้ความสำคัญต่อสำนึกรู้ความมีอยู่ของตัวเอง แล้วเลือกกำหนดบทบาทตัวเองตามที่ยากจะเป็น และรับผิดชอบต่อผลการตัดสินใจอย่างเต็มที่ จะดี จะชั่ว จะสุขหรือทุกข์ มนุษย์เป็นผู้เลือกเองไม่ได้ขึ้นอยู่กับสิ่งภายนอก ให้มนุษย์รู้จักความจริงของการดำรงอยู่อย่างตรงไปตรงมาเท่านั้น นี่เป็นหลักการย่อ ๆ ของปรัชญาอัตถิภาวนิยมในการทำความเข้าใจการดำรงอยู่ของมนุษย์

พุทธปรัชญาเป็นปรัชญาที่ให้องค์โลกและชีวิตตามเป็นจริง จึงปฏิเสธลัทธิเทวนิยมโดยเน้นหลักการพึ่งตนเองในความหมายอย่างหนึ่งก็คือ การให้อิสระที่จะเลือกและปฏิบัติในสิ่งที่มนุษย์ต้องการด้วยตัวเองอย่างเต็มที่ ซึ่งท่าทีของนักอัตถิภาวนิยมดังกล่าวมาจึงสนับสนุนแนวคิดของพุทธปรัชญาในข้อนี้ได้ตรงประเด็น ทั้งในด้านการพึ่งตนเองและเสรีภาพตามแนวพุทธปรัชญา จุฑาทิพย์ อุมะวิชนี กล่าวว่า “เสรีภาพของพระพุทธศาสนา คือเสรีภาพที่จะเลือกและปฏิบัติในสิ่งที่ตนเองต้องการด้วยตนเอง”^{๑๙} พุทธปรัชญาเน้นให้มนุษย์เข้าใจตนเอง ซึ่งเป็นแนวทางอย่างหนึ่งในการส่งเสริมการปฏิบัติและการพัฒนาจิตวิญญาณที่จะนำไปสู่ความเข้าใจในธรรมชาติที่แท้จริงของชีวิต อันจะเป็นการสร้างเสริมคุณค่าให้ชีวิตมีความหมายด้วยความรับผิดชอบอย่างแท้จริงต่อการกระทำและการดำรงชีวิตของตนเอง แม้ชีวิตจะเต็มไปด้วยปัญหาคือความทุกข์ เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าที่ทรงกล่าวไว้ว่า “ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่ และผันแปรไป นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรอื่นดับไป”^{๒๐} แต่พุทธปรัชญาไม่ได้สอนให้ปฏิเสธหรือหนีปัญหาคือความทุกข์ ในทางตรงกันข้ามกลับบอกให้ทำความเข้าใจกับมันแล้วสืบสาวไปหาสาเหตุของมันด้วย เพื่อที่จะได้รู้วิธีแก้ไขมันได้อย่างถูกต้อง

จากสมมติฐานที่ว่าปัจเจกบุคคลมีอิสระและความรับผิดชอบสำหรับการเลือกและการกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยตัวเอง ทั้งให้ยอมรับผลของการกระทำตามความเป็นจริงนั้น สามารถวิเคราะห์ได้ว่า เจ้าชายสิทธัตถะหลังจากที่พระองค์ได้ประสบกับสภาพการณ์ที่เป็นปัญหาใหญ่ของมนุษย์ นั่นคือความทุกข์เพราะความแก่ ความเจ็บ และความตาย ก็ทรงเข้าใจได้ว่าเมื่อปัญหาเป็นเรื่องของมนุษย์ มนุษย์ก็ควรเป็นผู้หาทางแก้ไขเอง ไม่ใช่จะต้องรอหรือขอวิงวอนให้ใครมาช่วย การร้องขอต่อเทพเจ้าองค์ใดให้ลงมาคลี่คลายปัญหานั้น มันเป็นไปได้โดยหลักการของเหตุและผล

การกระตุ้นให้มนุษย์รู้จักตนเอง ทำให้เขารู้จักตัวปัญหาและสาเหตุปัญหาที่แท้จริงของปัญหา นั่นคือความทุกข์และสาเหตุของมันและมองเห็นทางแก้ไขมันได้ ปัญหาทุกอย่างล้วนเป็นเรื่องของมนุษย์ มันเป็นเรื่องที่มนุษย์ทุกคนที่อยู่ในโลกจะหลีกเลี่ยงมิได้ หากมนุษย์ไม่รู้จักความจริงข้อนี้ในตนเอง วิธีการที่เรารับรู้โลกภายนอกก็จะได้ไม่ได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น การอยู่กับโลกก็ยิ่งจะมีปัญหาเพิ่ม

^{๑๙} จุฑาทิพย์ อุมะวิชนี, *ชีวิตและการรู้จักตนเอง*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐.

^{๒๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘.

มากขึ้น การที่จะรู้จักตนเองและเข้าใจตนเองได้ก็จะยิ่งยากขึ้นไปอีก ยิ่งมนุษย์มุ่งแต่แสวงหาตัวตนในสิ่งที่มีใช้ตัวตนมันยิ่งยาก เพราะตัวตนมันไม่ได้มีอยู่อย่างถาวรที่จะทำให้มนุษย์พบเห็นมันได้ในร่างกายจิตใจของเราที่มันมีแต่ความว่างเปล่านี้ แต่มันน่าจะมียุติวิธีที่เราจะสามารถเข้าใจมนุษย์ได้นั้นคือการทำความเข้าใจกับตัวเราเอง

ก. ท่าทีในวัยเยาว์

ถามว่าพุทธปรัชญามีท่าทีต่อโลกและชีวิตเป็นอย่างไร ในพุทธประวัติตอนหนึ่งกล่าวถึงว่าเมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะยังทรงพระเยาว์มีท่าที (attitude) ต่อโลกและชีวิตที่ผิดแปลกไปจากเด็กวัยเดียวกัน ปัจจุบันมักจะใช้คำว่าเด็กอัจฉริยะ คือมีความพิเศษกว่าเด็กธรรมดาทั่วไป เป็นเด็กขี้คิด ขี้สังเกตและตั้งคำถาม ชอบสังเกตสภาพการณ์ของสิ่งแวดล้อมและปรากฏการณ์ความเป็นไปของสิ่งมีชีวิตรอบ ๆ ตัว จากที่เป็นคนชอบคิดจึงเกิดคำถามที่พยายามหาคำตอบเพื่อความเข้าใจถึงเหตุปัจจัยของธรรมชาติ พุทธประวัติหลายเล่มระบุตรงกันว่า อุปนิสัยเช่นนี้มีมาตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ เช่นขณะทอดพระเนตรมวสสัตว์น้อยใหญ่ซึ่งกำลังเบียดเบียนกันอยู่ โดยเห็นว่าสัตว์เล็กถูกสัตว์ที่โตกว่าจับกิน สัตว์โตถูกสัตว์ที่โตกว่าจับกินกันไปเป็นทอด ๆ นั้น^{๒๑} เมื่อพิจารณาครุ่นคิดอยู่จึงตั้งคำถามกับตัวเองว่า ทำไมสิ่งมีชีวิตทั้งหลายเหล่านั้นจึงทุกข์ทรมานอยู่เช่นนี้^{๒๒} เนื่องจากพระกุมารเป็นเด็กที่ชอบสังเกตจึงเข้าใจถึงห่วงโซ่ของสิ่งมีชีวิตที่ต้องต่อสู้ดิ้นรนกันอยู่อย่างไม่รู้จักจบสิ้น

ครั้นเจริญวัยได้มีโอกาสพบปะกับผู้คนที่กำลังตกอยู่ในสภาพของธรรมชาติที่กำลังบีบคั้นอยู่ด้วยความแก่ ความเจ็บ และความตาย เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดครอบงำชีวิตผู้คนอยู่ นี่เป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้เจ้าชายต้องครุ่นคิดอยู่เรื่อย ๆ เพื่อหาวิธีแก้ไข ดังที่พระองค์ตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเราเปรียบพร้อมด้วยความสำเร็จอย่างนี้ และเป็นสุขุมลชาตอย่างนี้ ได้มีความคิดว่า ปุณฺณผู้ยังไม่ได้สดับว่า ตนเองเป็นผู้มีความแก่....ความเจ็บไข้....ความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายไปได้ แต่ครั้นเมื่อเห็นคนอื่นแก่ เจ็บไข้หรือตาย ก็อดอัด ระอา รังเกียจนั่น ไม่สมควรแก่เราเลย เมื่อเราพิจารณาเห็นอย่างนี้ จึงละความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ความมัวเมาในความไม่มีโรค และความมัวเมาในชีวิตได้หมดสิ้น”^{๒๓}

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน เซอร์ เอ็ดวิน อาร์โนลด์, **ประทีปแห่งเอเชีย**, โรงงานกร ถอดความเป็นภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๙-๑๐.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน Narrator Ali Ballantyne, “The Life of Buddha”, **BBC Documentary**, Producer/Director: Clive Maltby, (BBC/Discovery Channel Co- Production, 2005), VDO CD.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน อด. ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๙๙-๒๐๐.

จากข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับที่พระอรรถกถาจารย์ท่านอธิบายไว้ว่า เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงพบเห็นเทวทูตทั้ง ๔ คือ คนเจ็บ คนแก่ คนตาย และสมณะ เมื่อได้พบกับความจริงเหล่านี้ คือสิ่งที่เป็นธรรมดาที่คนทั่วไปก็รู้เห็นกันอยู่ในแต่ละวัน ผู้คนเหล่านั้นกลับมีเพียงความรู้สึกเศร้าสลด หวาดกลัวและเอือมระอาต่อสภาพการณ์ที่พบเห็น แต่ไม่มีใครเลยที่คิดจะแก้ไขหรือหาทางออก แต่เจ้าชายสิทธัตถะพระองค์กลับน้อมนำมาครุ่นคิดพิจารณาถึงตัวเองและคนรอบข้าง ใคร่ครวญ ตรึกตรอง ตรชนึกรู้ว่าสภาพเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นแก่พระองค์และคนอื่น ๆ เหมือนกันหมด หากมนุษย์ต้องเผชิญอยู่กับสิ่งเหล่านี้ชีวิตจะมีคุณค่าอะไร ยิ่งการเอารัดเอาเปรียบเบียดเบียนกันอยู่มากเท่าใด คุณค่าความเป็นมนุษย์ยิ่งหดหายไปเท่านั้น คุณค่าอย่างอื่นที่ควรถือเอาเป็นสาระจึงไม่มี แม้แต่ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อค้นหาความหมาย คุณค่า หรือสาร์ตละไม่พบคำตอบ จึงเข้าใจว่าหากเราวัฏประมาทอยู่ท่ามกลางความไม่แน่นอนอะไรสักอย่าง ชีวิตก็จะไร้คุณค่า ในตอนแรกจึงเป็นความคิดที่จะค้นหาสาระเฉพาะตนก่อน ตรงกับที่นักวิชาการตะวันตกวิเคราะห์ไว้ว่า นักปรัชญาตะวันออกเขาห่วงใยหรือตระในตัวเองจึงตั้งคำถามถึงเป้าหมายของชีวิตซึ่งเชื่อมโยงไปสู่ความสุข คุณธรรม และเป้าหมายของชีวิตที่ตีงาม^{๒๔} หนึ่งในนักปรัชญาเหล่านั้นก็คือเจ้าชายสิทธัตถะซึ่งต่อมาได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาเอกในโลก

กิริติ บุญเจือ กล่าวไว้ว่า “ศาสดาทั้งหลายล้วนแต่เป็นนักอัตถิภาวนิยม”^{๒๕} เหตุผลเพราะศาสดาทั้งหลายเป็นอัจฉริยบุคคลจึงคิดได้มากกว่าคนอื่น จากการพิจารณาท่าทีของเจ้าชายสิทธัตถะ หากมองว่าพระองค์ก็เป็นมนุษย์ธรรมดาคนหนึ่งที่มีร่างกายเป็นเนื้อหนังกระดูก แต่มีความพิเศษทางความคิดและสติปัญญาที่เหนือมนุษย์ทั่วไป (เนื่องจากได้บำเพ็ญบารมีมาจนเต็มเปี่ยมย่อมเหนือคนธรรมดาทั่วไปข้อนี้ขอละไว้ในฐานะความเชื่อส่วนบุคคล=ใส่ไว้ในวงเล็บก่อน) ส่วนของร่างกายจึงต้องตกอยู่ในสภาพที่ไม่แตกต่างกันกับมนุษย์ทุกคน ความเห็นเช่นนี้เป็นการเริ่มต้นของนักปรัชญาอัตถิภาวนิยม เพราะเริ่มมองเห็นแต่สภาพการของความเป็นจริงที่มีอยู่ประสพอยู่นั้นคือความทุกข์ แม้จะรู้ว่ามีความสุขอยู่บ้างแต่เข้าใจว่ามันไม่ได้ยั่งยืน หากวิเคราะห์จากสภาพการทางความคิด ความเชื่อของผู้คนในยุคนั้น^{๒๖} จะพบว่าสาเหตุและแรงจูงใจให้เกิดท่าทีความคิดที่มีปฏิกิริยาต่อระบบแนวคิดดั้งเดิมที่มีอยู่ในขณะนั้น ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่าสังคมอินเดียมีความเชื่อและวิถีปฏิบัติกันมาตามหลักของคัมภีร์พระเวท แม้แต่ในพระราชสำนักของพระเจ้าสุทโททนะเองก็ยังมีพราหมณ์เจ้าพิธีประจำอยู่

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน Penguin Group, *The philosophy book*, [London: Dorling Kindersley Limited, 2011], p.31.

^{๒๕} กิริติ บุญเจือ, *ชุดพื้นฐานปรัชญา: แก่นปรัชญาปัจจุบัน*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), หน้า ๙๗.

^{๒๖} วิเคราะห์จากเรื่องราวของ “พระพุทธเจ้า: มหาศาสดาโลก”, *ซีรีย์มหากาพย์ของอินเดีย*, ออกอากาศทางช่องเวิร์คพอยท์ ทีวีดิิจิตอล (Workpoint 1), เปรียบเทียบกับพุทธประวัติเวอร์ชันของคนไทย ซึ่งเป็นตำนานใกล้เคียงกับพระไตรปิฎกในฝ่ายของพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในพระราชวัง โดยเฉพาะพระมารดา(ปชาบดี)พระนางเคร่งต่อพิธีกรรมมาก แสดงว่าระบบปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดูมีอิทธิพลต่อสังคมอินเดียมายาวนานก่อนการเกิดขึ้นของพุทธปรัชญา จึงเป็นหลักฐานทางความคิดที่เป็นไปได้ว่ารับสืบทอดกันมาตามความเชื่อ เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูติและเจริญวัยท่ามกลางระเบียบพิธี จึงมักตั้งคำถามมากมายต่อพิธีกรรมต่าง ๆ ต่อมาหลังจากที่พระองค์ได้ตรัสรู้จึงวางระบบคำสอนอันแฝงไว้ด้วยความรู้เชิงปรัชญามากมาย คำสอนบางอย่างก็สอดคล้องกับแนวความเชื่อดั้งเดิมอย่างเช่นเรื่องแนวทางการล้างบาปและเรื่องภพภูมิ^{๒๗} ซึ่งความเชื่อเหล่านี้มีอยู่ก่อน แต่ให้ความหมายแตกต่างกัน เช่นหลักคำสอนเกี่ยวกับเรื่องทิศ ๖ ก็เช่นกัน พุทธปรัชญาได้เสนอแนวคิดและวิธีปฏิบัติในการดำเนินชีวิตที่สร้างสรรค์กว่าความเชื่อเดิม และพิธีกรรมอีกหลายอย่างที่ล้วนถูกตั้งคำถามถึงสาระและเป้าหมายของการปฏิบัติตัวของผู้คนในยุคนั้น ถือเป็นลักษณะหนึ่งของอัจฉริยบุคคลของโลก ฉะนั้น กิรติ บุญเจือ จึงวิเคราะห์ไว้ว่า

“ศาสนาของศาสนาต่าง ๆ ล้วนแต่มีท่าทีอัตถิภาวนิยมทั้งสิ้น แต่ศาสนิกษย์มักจะกำหนดคำสอนขึ้นเป็นหลักยึดเหนี่ยวตายตัวจนทำให้ผู้เลื่อมใสคำสอนไม่มีท่าทีอัตถิภาวนิยมอีกต่อไป.... จึงกล่าวได้ว่าท่าทีอัตถิภาวนิยมมีอยู่ประจำใจของอัจฉริยบุคคลของมนุษยชาติมาตลอดทุกยุคทุกสมัยนับตั้งแต่เริ่มมีมนุษย์มาจนทุกวันนี้ สาเหตุให้เกิดท่าทีอัตถิภาวนิยมก็คือ “อัจฉริยภาพ” ซึ่งทำให้อัจฉริยบุคคลไม่รู้สึกพอใจกับสถานภาพของมนุษยชาติร่วมสมัย จึงอดตั้งปัญหาถามตัวเองไม่ได้ว่า ค่านิยมที่ยอมรับกันอยู่ในสังคมร่วมสมัยของตนนั้นสมบูรณ์ที่สุดแล้ว หรือน่าจะแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นในแง่ใดได้บ้างหรือไม่^{๒๘}

อธิบายว่า ศาสดาได้เริ่มแนวคิดแบบอัตถิภาวนิยมไว้แต่สาวกกลับยึดถือรูปแบบคำสอนนั้นให้เป็นแบบตายตัว จนไม่มีอิสระในการเลือกและตัดสินใจด้วยตัวเอง เพราะอาศัยเฉพาะความเชื่อจนไม่สามารถที่จะคิดเป็นอย่างอื่นได้ จึงทำให้คำสอนกลายเป็นเครื่องมือกีดกันการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ซึ่งผิดวัตถุประสงค์ของศาสดา

คำอธิบายดังกล่าวนี้ผู้วิจัยค่อนข้างเห็นด้วยแต่ไม่ทั้งหมด เพราะคิดว่าคำกล่าวนี้น่าจะตรงกับคำสอนของศาสนาแบบเทวนิยมมากกว่า เพราะเชื่อว่าทุกสิ่งถูกบัญญัติหรือกำหนดไว้ล่วงหน้าหมดแล้วจึงไม่มีใครหรือผู้ใดสามารถเปลี่ยนแปลงแก้ไขอะไรได้ ยิ่งเชื่อว่าเป็นพระบัญญัติของพระเจ้าเป็นเจ้าด้วยแล้วยิ่งต้องยอมรับตามนั้นโดยไม่ต้องสงสัย บางลัทธิถึงกับยอมพลีชีพเพื่อคำสอนที่ยึดถือ

^{๒๗} พุทธปรัชญาจะเน้นทางจิตที่ประกอบไปด้วยกุศลหรืออกุศลมากกว่าเน้นภพภูมิที่สถิต เพราะจิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการที่จะได้สถิตในภพภูมิใด

^{๒๘} กิรติ บุญเจือ, **ชุดปัญหาปรัชญา: ปรัชญาลัทธิอัตถิภาวนิยม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), หน้า ๔-๕.

ลักษณะเช่นนี้ในพุทธปรัชญาแม้จะมีอยู่เหมือนกัน แต่ไม่ได้เป็นการบังคับหรือเป็นคำสั่งเด็ดขาด เช่น ในส่วนพระวินัยบัญญัติ หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาควรมองในสองส่วนนี้ด้วย คือ ส่วนหนึ่งเป็นหลักความจริงโดยธรรมชาติหรือที่เรียกว่า “สัจธรรม” นั้นอันนี้จะยอมรับว่ามนุษย์ไม่มีอำนาจพอที่จะไปเปลี่ยนแปลงอะไรได้และพระพุทธองค์เองก็ไม่ได้เป็นผู้กำหนดหรือบัญญัติขึ้นมาเอง แต่เป็นสิ่งที่มิได้อยู่แล้วโดยธรรมชาติ พระองค์เป็นเพียงผู้ค้นพบหลักธรรมชาติที่เรียกว่าเป็นสัจธรรม คือ ธรรมที่เป็นจริงตามนั้น เช่น หลักแห่งธรรมนิยาม กฎไตรลักษณ์ หรือ หลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนที่สองเป็นบทบัญญัติที่เรียกว่า “พระวินัย” นั้น ส่วนนี้มีใช้สัจธรรม แต่เป็นธรรมบัญญัติ สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามความเหมาะสมของยุคสมัย ช่วงระยะเวลา และท้องถิ่น แต่ให้เป็นไปในทางที่จะไม่ขัดต่อหลักการพัฒนาตนเองเพื่อเป้าหมายที่ดีกว่า เช่น เมื่อบัญญัติไว้แล้วมันขัดต่อการพัฒนาก็ทรงผ่อนผันเป็นอนุบัญญัติเพิ่มเติม แม้เมื่อคราวก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานทรงปรารภกับท่านพระอานนท์ไว้ว่า “อานนท์ เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว ถ้าสงฆ์ต้องการจะยกเลิกสิกขาบทเล็กน้อยบ้างก็ได้”^{๒๙} ทำให้เช่นนี้จึงเป็นนักอรรถาธิบายนิยาม จะเห็นว่าข้อบัญญัติ (ยกเว้นข้อที่จะทำให้สูญเสียภาวะของนักบวช) ไม่ได้ห้ามโดยประการทั้งปวง เหมือนเป็นคำสั่งเด็ดขาด แต่ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ ช่วงเวลาและสถานที่ แต่ความเข้าใจของพระสาวกที่ตกลงกันไม่ได้ว่าจะยกเลิกส่วนไหนประกอบกับความรักเคารพในพระศาสดา จึงตกลงกันว่าคงไว้เช่นเดิม จึงเป็นเหตุให้พระสาวกอีกกลุ่มหนึ่งไม่พอใจ พระสาวกผู้เห็นด้วยกับกลุ่มนี้จึงกลายเป็นรูปแบบพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับมติดังกล่าว จึงแยกตัวออกไปตั้งสำนักอันเป็นต้นแบบพระพุทธศาสนาสายมหายาน

ลักษณะของนักอรรถาธิบายนิยามมักจะตั้งคำถามต่อสภาพการณ์ที่ผู้คนพากันสยบยอมอยู่กับวิถีปฏิบัติกันแบบทำสืบ ๆ กันมาตามความเชื่อ โดยไม่มีใครกล้าคิดตั้งคำถามหรือโต้แย้ง ตัวอย่างเช่นจารีตประเพณีที่ทำสืบ ๆ กันมาโดยมอบกายถวายชีวิตอย่างเป็นทาสนั้น นักอรรถาธิบายนิยามที่ชื่อนิซเซ่บอกว่า “เป็นวัฒนธรรมแบบทาส” ศาสนาก็เป็นศาสนาแบบเป็นทาส เพราะไม่ได้มีโอกาสในการตัดสินใจด้วยตัวเอง แต่จะยอมรับในสิ่งที่คนอื่นสั่งอื่นกำหนดขีดเส้นไว้ให้ทำตามอย่างไว้ตัวตน จึงเท่ากับความเป็นมนุษย์ไม่เหลืออยู่เลย ลัทธิเช่นนี้จึงถูกอำนาจเผด็จนำไปสู่การก่อสงครามและพลีชีพเพื่อศาสนา ซึ่งหลักการของพุทธปรัชญาไม่มีลักษณะเช่นนั้น แต่พุทธปรัชญาให้อิสระแก่ผู้นับถือ

หากมองย้อนกลับไปในช่วงอินเดียที่ถูกขึ้นนำโดยหลักการตามแบบคัมภีร์พระเวทนั้น แม้จะมีนักคิดมากมายที่พยายามแสวงหาหนทางที่นำไปสู่เป้าหมายของชีวิต แต่สุดท้ายยังยึดติดผูกโยงอยู่กับหลักการคิดแบบเดิม ๆ ที่สลับไม่เคยหลุด การบรรลุเป้าหมายจึงดูเหมือนเป็นเพียงเป้าหมายที่เลื่อนกลาง เพราะผู้คนส่วนใหญ่ยังต้องฝากชีวิตและความหวังไว้กับสิ่งภายนอกตัวเอง จนละเลยศักยภาพในความเป็นมนุษย์ที่มีเลือดมีเนื้อ ผู้คนจึงถูกครอบงำด้วยหลักคำสอนแบบตายตัวจนไม่มีใคร

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/ ๑๖๕.

กล้าพอที่จะคิดต่างเห็นต่าง ถึงแม้จะทำตามประเพณีอย่างเคร่งครัด แต่ปัญหาความทุกข์ยากของมนุษย์ก็ไม่เคยได้รับการแก้ไขอย่างแท้จริง พิธีกรรมจึงเป็นเพียงพิธีที่ทำเพื่อหลอกหลอตัวเองไปวัน ๆ สังคมอินเดียในยุคนั้นจึงคล้ายยุโรปตะวันตกยุคกลาง ที่ศาสนามีอำนาจทั้งด้านการเมืองการปกครอง ผู้นำจึงอาศัยความเชื่อทางศาสนาเป็นเครื่องมือของการขับเคลื่อนอำนาจทางการเมืองและเผยแผ่ลัทธิศาสนาของตนไปพร้อม ๆ กันเพื่อขยายอาณาจักร

ความจริงอีกอย่างในสังคมอินเดียตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เขาเชื่อถือศาสนากันในแบบเป็นปรัชญาการดำเนินชีวิต ดังนั้นชีวิตผู้คนตั้งแต่เกิดจนตายจึงผูกพันอยู่กับความเชื่อทางศาสนาอย่างเป็นปรัชญา จนเข้าใจในเรื่องความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นเรื่องธรรมดา ผู้คนรุ่นแล้วรุ่นเล่าเกิดแล้วแก่เจ็บตายไปไม่รู้กี่รุ่นต่อกี่รุ่น ตามตำนานกล่าวว่าริมฝั่งแม่น้ำคงคาเปลวไฟที่เผาผลาญไม่เคยดับมาแล้วกว่าสี่พันปี ในอดีตเคยมีมาอย่างไรปัจจุบันก็ยังมียู้อย่างนั้น ณ ริมฝั่งแม่น้ำคงคามีนักบวชนักพรต และเจ้าพิธีปรากฏตัวให้เห็นได้ตลอด ด้วยวิธีปฏิบัติที่แปลก ๆ พิเศษและพิศดารไปตามความเชื่อของตนด้วยเข้าใจว่านี่เป็นทางที่จะทำให้วิญญาณของตนบริสุทธิ์เพื่อเข้าร่วมเป็นหนึ่งเดียวกับพรหม^{๓๐} อันเป็นเป้าหมายสูงสุดที่มนุษย์พึงปรารถนา

เจ้าชายสิทธัตถะหลังจากที่ได้พบกับสภาพการณ์อันบีบคั้นมวลมนุษย์อยู่เช่นนั้น ประกอบกับวิธีปฏิบัติตามพิธีกรรมต่าง ๆ ทรงเห็นว่าไม่น่าจะใช่แนวทางแก้ไขปัญหาที่ถูกต้อง จึงได้แต่ตั้งคำถามแต่ไม่เคยมีคำตอบให้ ทางที่ดีพระองค์จะต้องแสวงหาคำตอบนี้ด้วยตนเอง จนกระทั่งได้สละความสุขส่วนพระองค์ออกแสวงหาคำตอบ จะเรียกว่าพระองค์ทรงเป็นนักคิดที่ปฏิรูปสังคมฮินดูในสมัยนั้นก็ได้ ทั้งนี้ก็เพื่อให้แนวคิดและวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนได้มีเป้าหมายที่ชัดเจนมากขึ้น และเป้าหมายอันนั้นก็ไมควรจะเป็นเป้าหมายที่เลื่อนลอย และวิธีการก็ไม่ควรเป็นวิธีที่ผูกขาดเฉพาะกลุ่มบุคคล แต่มันควรจะเป็นเป้าหมายที่มนุษย์ทุกคนสามารถสัมผัสและเข้าถึงได้ในชีวิตนี้อย่างเท่าเทียมกันด้วยความพยายามของตัวเอง และเชื่อว่าวิธีนี้น่าจะมีอยู่ เพราะสภาพธรรมดาในโลกนี้ย่อมมีสิ่งตรงกันข้ามที่คู่กัน เมื่อมีมืดยังมีสว่าง มีร้อนก็มีเย็น เมื่อมีทุกข์ทางแก้ทุกข์ก็น่าจะมี”^{๓๑} แม้ในเบื้องต้นอาจยังไม่ค่อยจะมั่นใจนักว่าจะพบความสำเร็จ แต่ก็ทรงตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยวเพื่อออกถือเพศนักบวช และหลังจากออกบวชแล้วจึงต้องลองผิดลองถูกด้วยตัวเองในช่วงระยะหกปีแรกของการออกบวช จึงถือเป็นช่วงแห่งการเก็บเกี่ยวประสบการณ์จากการลองผิดลองถูก

ในที่สุดได้พบแนวทางที่ถูกต้องนั่นคือทางสายกลาง กลายเป็นหลักแห่งคำสอนของพระพุทธศาสนาอันมีเป้าหมายที่ชัดเจน และเป็นแนวทางที่สามารถแก้ไขปัญหาดได้อย่างสิ้นเชิง นั่นคือ

^{๓๐} พรหมัน หรืออาตมัน ตามคัมภีร์อุปนิษัท เป็นความแท้จริงทางจิตหรือภาวะสัมบูรณ์ เป็นปฐมเหตุของจักรวาลอันเป็นที่รวมของทุกสิ่ง

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน พระพยอม กลฺยาโณ, สมุดภาพ: พุทธประวัติสำหรับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐.

การดำเนินตามทางสายกลางหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นวิธีแก้ปัญหที่ต้นเหตุ และทุกคนสามารถปฏิบัติได้ด้วยตนเอง เมื่อต้นเหตุของปัญหาได้ผลก็คือความดับสิ้นไปของความทุกข์ทั้งปวงจึงเกิดขึ้น ดังที่พระอัสสชิเถระท่านกล่าวกะพระสารีบุตรว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสถึงเหตุ และความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสเช่นนี้”^{๓๒} หลักการอันนี้ได้แก่ “อริยสัจ ๔” ที่ขยายความออกไปเป็นหลักปฏิจจสมุปบาทอันเป็นสิ่งมีอยู่โดยธรรมชาติ ที่ไม่มีใครสร้างหรือบัญญัติไว้ แต่หัวใจสำคัญที่สุดคือมนุษย์ต้องเป็นผู้ลงมือปฏิบัติด้วยตัวเองเท่านั้นจึงจะประสบผลสำเร็จจากที่เคยรอคอยความช่วยเหลือจากสิ่งภายนอกให้ลดบันดาลหรือเปิดเผย ให้หันกลับเข้ามาสนใจใส่ใจให้ความสำคัญที่ตัวตนของมนุษย์ที่ลงมือกระทำเอง เพราะไม่มีใครเลยที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายนั้นได้แม้แต่ผู้ที่พบบนทาง นอกจากตัวเราเองเท่านั้น ตามพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ตถาคต เป็นเพียงผู้บอกทางเท่านั้น ส่วนการเดินทางเป็นเรื่องของพวกเขา”^{๓๓} ทรงบอกว่าเป้าหมายมีอยู่ เส้นทางมีอยู่ ผู้บอกทางก็มีอยู่ แต่ที่สำคัญคือผู้เดินทาง

ข. เฝื่อนสถานการณ์ที่จะต้องตัดสินใจเลือก

เจ้าชายสิทธัตถะผู้ทรงเปรียบพร้อมไปด้วยกามคุณทั้งห้า^{๓๔} พระองค์ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางความสุข ความสนุกสนานที่เพียบพร้อมทุกอย่าง ต่อมาทรงเข้าใจว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ได้จริงยั่งยืน จึงรู้สึกไม่ทรงยินดีและพอพระทัยต่อสภาพการณ์ใช้ชีวิตตามรูปแบบที่พระบิดาต้องการจะให้เป็น ดังที่เคยตรัสไว้ว่า “เราอยู่บนปราสาท ๓ ฤดูที่เขาบำเรออยู่ด้วยดนตรีอันสตรียั่วยุขบถล่อมไม่มีบุรุษเจือปนตลอด ๓ ฤดูโดยมิได้ลงจากปราสาทเลย”^{๓๕} แสดงถึงความสมบูรณ์พร้อมทุกอย่าง แต่กลับรู้สึกว้าโลกและชีวิตไม่ได้คงอยู่ยั่งยืน ความสมบูรณ์ภายนอกเต็มเปี่ยมแต่ภายในกลับว่างเปล่า แม้จะมีความสุขสมบูรณ์พร้อมไปด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกเพียงใดก็ตาม สุดท้ายทุกคนต้องแก่ เจ็บ ตายไป และทอดทิ้งร่างกาย ทรัพย์สมบัติที่มีไว้เบื้องหลัง จึงมองเห็นแต่ชีวิตอันว่างเปล่า ความยึดมั่นหลงติดกับชีวิตที่หลงไหลอยู่กับสิ่งภายนอกตัวเหล่านั้นจึงหมดไป จะเห็นว่าแม้ชีวิตของพระองค์จะเพียบพร้อมทุกอย่างนั้น แต่ไม่ทำให้พระองค์รู้สึกว่ามันน่ายินดีพอใจ ตามความหมายของนักอรรถกถาจารย์นิยมบอกว่าชีวิตไร้สาระ (absurd) เพราะการใช้ชีวิตของมนุษย์ท่ามกลางโลกที่มันไร้เหตุผล แต่มนุษย์ก็ยังเรียกร้องหาเหตุผลจากโลกและชีวิตอันไร้สาระ

^{๓๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๕/ ๗๔; เย ธมมา เหตุปฺปภาว เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาห) เตสญจ โย นิโรธเวิ วาที มหาสมณโณติ ฯ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ม. อุป. (ไทย) ๑๔/๗๗/ ๘๓.

^{๓๔} กามคุณทั้ง ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/ ๒๑๑/ ๒๔๘.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) ๒๐/ ๓๙/ ๑๙๙.

เจ้าชายสิทธัตถะ พระองค์ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางความเพียบพร้อมสมบูรณ์ด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกทุกอย่างเท่าที่เจ้าชายพระองค์หนึ่งจะได้รับ ตามที่พระบิดาทรงกระทำทุกวิถีทางเพื่อผูกมัดเอาใจให้พระโอรสอยู่ครองราชย์ แต่ดูเหมือนว่าสิ่งต่าง ๆ ที่พระบิดาจัดหามาไว้ให้ กลับกลายเป็นสภาพแวดล้อมหรือสถานการณ์ที่เร่งเร้าบีบรัดให้เจ้าชายเกิดความรู้สึกเบื่อหน่ายได้เร็วขึ้น สิ่งที่มีที่ไต่จิ้งไม่อาจเหนี่ยวรั้งหรือโน้มน้าวพระทัยของเจ้าชายให้หลงใหลได้เลย ท่ามกลางชีวิตที่แสนสะดวกสบายกลับกลายมองเห็นเป็นสิ่งแฝงไว้ด้วยทุกขโทษว่า เมื่อมีความสุขก็ต้องมีความทุกข์แฝงอยู่ด้วย เป็นความจริงของธรรมชาติ เมื่อมีกลางวันก็ต้องมีกลางคืน เมื่อมีร้อนก็ต้องมีหนาวคละคล้ากันไป แม้ในดอกกุหลาบอันสวยงามนั้นก็ยังมีหนามอันแหลมคมอยู่ด้วย ผู้ที่ไม่รู้มีวหลงเพลินเด็ดดอกกุหลาบอย่างไม่ระมัดระวัง หนามย่อมทิ่มแทงให้เจ็บปวด ในชีวิตซึ่งเต็มไปด้วยความรื่นรมย์นั้น ย่อมมีความทุกข์บีบคั้นอยู่ด้วยเสมอ แต่มนุษย์ไม่ค่อยจะรู้ตัว ในขณะที่ตรีกตรองอยู่ภาวะจิตย่อมเป็นสมาธิ จึงเข้าใจถึงความทุกข์ยากลำบากไม่เฉพาะแต่กับผู้อื่นที่ได้พบเห็น แต่มันกำลังจะมีแม้แก่ตัวเอง พระบิดาและพระชายาผู้เป็นที่รักนั้นด้วย เมื่อชีวิตมีความแก่ ความเจ็บ และความตาย มันก็น่าจะมีอีกด้านที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ และไม่ตาย

ทรงใคร่ครวญถึงวิธีแก้ปัญหาลำเนาี้ ต่อมาเมื่อพบหนทางว่าเป็นวิธีที่น่าจะเป็นไปได้ แต่ก็ต้องเผชิญกับสถานการณ์ที่ทำให้พระองค์ต้องตัดสินใจเลือกทางใดทางหนึ่ง คือจะอยู่รอความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเพื่อปกครองบ้านเมืองตามความประสงค์ของพระบิดา หรือจะทิ้งทุกสิ่งทุกอย่างไว้เบื้องหลังแล้วออกแสวงหาทางแก้ไขความทุกข์ยากของชีวิต การมีชีวิตอยู่อย่างรู้เห็นว่าเป็นความทุกข์ก็เหมือนกำลังลอยคออยู่ท่ามกลางกระแสคลื่นแห่งทะเลทุกข์ที่โหมกระหน่ำพัดพาสิ่งมีชีวิตทั้งหลายไปสู่ความแก่ ความเจ็บ และความตายอยู่ตลอดเวลา^{๓๖} ขณะที่ผู้คนทั่วไปพากันหลบหลีกทั้งรื่นเริงบันเทิงอยู่ ถึงจะรู้สึกอึดอัด เอือมระอา ทั้งหดหู่เมื่อประสบกับสภาพการณ์เช่นนั้นของผู้อื่น แต่กลับไม่มีใครคิดที่จะหาทางแก้ไขให้จบสิ้นได้

เจ้าชายสิทธัตถะเมื่อประสบกับสภาพการณ์เช่นนั้น ก็ได้ข้อคิดหาทางบรรเทาและแก้ไขปัญหาดังกล่าว ในพุทธประวัติเล่าถึงการเกิดความตระหนักรู้ตัวเองเมื่อได้พบเทวทูตทั้ง ๔ ว่า แม้ตัวเราก็จะต้องตกอยู่ในสภาพแห่งความแก่ ความเจ็บและความตายเช่นกัน หากเรารู้สึกอึดอัด เอือมระอาและรังเกียจอยู่อย่างลึ้มตัวเช่นนี้ไม่สมควร^{๓๗} เมื่อตรีกตรองอยู่จึงเข้าใจว่าถ้ายังอยู่ในท่ามกลางของสิ่งที่เป็นปัญหาที่ตัวเองก็ยังแก้ไขไม่ได้ ทั้งไม่พร้อมที่จะเผชิญหน้าต่อปัญหาคือความทุกข์อันใหญ่หลวงเช่นนี้ ก็คงยากที่จะพบวิธีได้ ทรงดำริถึงชีวิตของนักบวชผู้มีอาการอันสงบระงับ ไร้ความวิตกกังวลจากที่ได้พบเห็นเมื่อตอนกลางวัน การถือเพศนักบวชจึงน่าจะเป็นหนทางที่ปลอดภัย

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๒๗๕/ ๒๙๙.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน อง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/ ๓๙/ ๑๙๙.

จากภาระที่สุด และอาจเป็นหนทางเดียวที่จะได้เกิดความสุขเพื่อค้นหาวิถีทางแก้ไขได้ ท้ายที่สุดจึงตัดสินใจตัดสินพระทัยทิ้งทุกสิ่งทุกอย่างไว้เบื้องหลัง แม้กระทั่งพระชายาและพระโอรสผู้เป็นสุดที่รัก

การกระทำเช่นนั้นไม่ใช่จะตัดสินใจได้ง่าย ๆ เจ้าชายต้องเผชิญกับสถานการณ์ที่จะต้องตัดสินใจเลือกอย่างเด็ดเดี่ยว โดยมีสถานการณ์ให้ต้องตัดสินใจเลือก นั่นคือระหว่างความรักที่มีต่อบุตรที่เพิ่งประสูติและพระชายาผู้เลอโฉมและคุณความดีที่เพียบพร้อมอยู่ต่อหน้าขณะนั้น พร้อมกับความหวังทั้งหมดของพระบิดาที่จะต้องพึงลงไปพร้อมกับการเสด็จออกผนวชของพระองค์ ทั้งที่การออกแสวงหาคคุณค่าใหม่ก็ยังไม่มียะไรรับรองได้ว่าจะประสบความสำเร็จได้หรือไม่ เมื่อเทียบกับทุกสิ่งที่มีอยู่ต่อหน้าขณะนั้น หนทางข้างหน้าไม่แน่ว่าจะพบทางแก้นั้นหรือไม่ และจะพบได้ด้วยวิธีใด จะเกิดผลได้จริงหรือไม่อย่างไรล้วนยังเป็นคำถามที่ยังไม่มีคำตอบ ทั้งยังต้องผินต่อหลักจารีตประเพณีของตระกูลที่หวังพึ่งพาบุตรในการสืบทอดสกุล การเสด็จออกผนวชก็เหมือนทำลายความหวังทั้งหมดของพระบิดาและพระมารดาให้พังพินาศลง แต่สุดท้ายสิ่งเหล่านี้ก็ไม่สามารถเหนี่ยวรั้งและยับยั้งพระทัยของพระองค์เอาไว้ได้ ทรงยอมที่จะให้ถูกกล่าวหาว่ากบฏต่อจารีตประเพณี เพื่อแสวงหาคคุณค่าใหม่อันพอจะแก้ไขปัญหาความทุกข์ยากของผู้คนส่วนใหญ่ได้ การตัดสินใจในครั้งนั้นไม่ใช่เป็นเรื่องส่วนตัวแต่หมายถึงเป็นความรับผิดชอบครั้งยิ่งใหญ่คือหาทางแก้ไขปัญหาของมวลมนุษยชาติ เหมือนที่นักปรัชญาอรรถิถาจารย์นิยามกล่าวว่าการตัดสินใจเลือกอะไรสักอย่างของเรา มันเท่ากับความรับผิดชอบสำหรับผู้อื่นทั้งหมดด้วย

สถานการณ์ก่อนการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนานั้น ได้มีการวิเคราะห์กันว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นผู้ผูกขาดในเรื่องของวิธีการและความรู้ในการแก้ไขปัญหาชีวิต โดยศาสตราจารย์เควิน เทรเนอร์ (Kevin Trainor) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ก่อนและหลังจากที่เจ้าชายเสด็จออกผนวชว่า

“ในช่วงนั้นเป็นช่วงที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูถูกตั้งคำถามกันมาก มันคล้ายกับยุคของปรัชญาเมธีโบราณอย่างโซคราติสกับเพลโตในกรีกโบราณ ที่ผู้คนอภิปรายโต้แย้งกัน พระพุทธเจ้าพยายามหาทางแก้ไข พระองค์กล่าวถึงอรรถาธิบายว่าเป็นความสับสนทางความคิด ความสับสนนี้ทำให้พระองค์ตระหนักว่า การแก้ไขความทุกข์ของชีวิตเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคน มากกว่าจะเป็นเฉพาะบางคนในประเพณีพราหมณ์”^{๓๘}

จากการวิเคราะห์ในประเด็นดังกล่าวจะเห็นว่าพุทธปรัชญามองเห็นปัญหาของมนุษย์ไม่ใช่เป็นสิ่งเฉพาะตนเท่านั้น แต่มันเป็นปัญหาสากลของมวลมนุษยชาติ เพราะมนุษย์ทุกคนต้องแก่ ต้องเจ็บและต้องตายเหมือนกันทุกคน หากจะมีวิธีแก้วิธีนั้นก็ควรเป็นวิธีที่เป็นสากลด้วยเช่นกัน คือมนุษย์ทุกคนก็ควรจะมีสิทธิอย่างเท่าเทียมกันในการปฏิบัติตามวิธีนั้น ๆ เพื่อบรรเทาหรือแก้ไขปัญหาคความทุกข์ยากลำบากดังกล่าว และควรจะเป็นวิธีที่มนุษย์สามารถลงมือปฏิบัติได้ด้วยตัวเองอย่างเต็มที่

^{๓๘} Narrator Ali Ballantyne, “The Life of Buddha”, BBC Documentary, VDO CD.

แทนที่จะต้องรอคอยให้ผู้อื่นกระทำพิธีให้ หรือคอยอ้อนวอนร้องขอต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพียงอย่างเดียว ตามที่องค์ดาไลลามะท่านกล่าวถึงว่า “ศักยภาพของเราเอง ความพยายามของเราเองเพื่อรับรู้ความเป็นจริง”^{๓๙} ความเป็นจริงในที่นี้ก็เป็นความเป็นจริงอันมีอยู่อย่างสากล เพราะมันคือหลักการของอริยสัจ ๔ เมื่อมนุษย์รับรู้ถึงความเป็นจริงทั้ง ๔ นี้ได้ด้วยตัวเอง มนุษย์จะไม่มัวแต่เฝ้ารอคอยสิ่งอื่นหรือผู้อื่นมาแก้ไขปัญหาให้ เขาจะได้ลงมือแก้ไขปัญหาคด้วยตัวเอง ไม่ใช่เป็นเพียงวิธีการที่ผูกขาดไว้เฉพาะคนบางกลุ่ม เมื่อวิธีการนั้นไม่ใช่วิธีที่เป็นสากลก็เลยไม่สามารถแก้ไขปัญหาสากลของมวลมนุษยชาติได้ แต่การรู้จักอริยสัจ ๔ เป็นการรู้จักความจริงสากลที่มีอยู่จึงสามารถแก้ไขปัญหาสากลของมนุษย์ได้จริง

มีประเด็นที่น่าคิดอย่างหนึ่งก็คือ ในพุทธประวัติตอนหนึ่งเล่าว่า เจ้าชายสิทธัตถะได้เห็นเทวทูตทั้ง ๔ คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะแล้วเกิดความสลดสังเวช ถามว่าคนทั่วไปไม่รู้รู้สึกสลดสังเวชใจหรืออย่างไรและแตกต่างกันอย่างไร สำหรับคนทั่วไปก็เหมือนกันและอาจเห็นบอຍกว่าเจ้าชายเสียอีก เพราะอยู่ในสังคมซึ่งมีผู้คนมากมายที่ทุกข์ยากลำบากล้วนต้องแก่ เจ็บ และตายอยู่แทบทุกวัน ย่อมมีความสลดหดหู่ไม่น้อยเป็นธรรมดา แต่แตกต่างกันตรงที่เจ้าชายสิทธัตถะเกิดตระหนักรู้ได้มากกว่าว่า มันไม่ใช่เฉพาะคนอื่นเท่านั้นที่จะต้องแก่ เจ็บ และตาย แม้ตัวเราเอง บุตร และภรรยาผู้เป็นที่รัก พ่อแม่และบุคคลรอบข้างเราก็ต้องตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ด้วย ทำให้นึกถึงตรรกบทของโสกราตีสที่ว่า “เมื่อมนุษย์ทุกคนต้องตาย เราเป็นมนุษย์คนหนึ่ง ดังนั้นเราก็ต้องตายด้วยเหมือนกัน” โสกราตีสเองก็ค้นพบสัจธรรมข้อนี้แล้ว แต่เสียดายที่ยังไม่พบทางออกที่แท้จริง เจ้าชายสิทธัตถะเมื่อเกิดความรู้เช่นนี้แล้วไม่ได้ปล่อยให้ผ่านไปเฉย ๆ กลับคิดหาวิธีที่จะแก้ไข ซึ่งมันเกิดขึ้นได้ยากสำหรับบุคคลทั่วไปที่จะนำสิ่งที่พบเห็นอันน่าหดหู่เหล่านั้นกลับไปนอนคิดตรึกตรอง ส่วนใหญ่ได้รู้เห็นแล้วก็อยากจะลืม ๆ มันไป เช่นเมื่อไปงานศพแล้วกลับบ้านนอนไม่หลับก็ต้องกลับไปให้พระพรมน้ำมนต์ให้ ลักษณะเช่นนี้เรียกว่ายังไม่เห็นความจริง การเห็นความจริงคือเห็นแล้วมองย้อนกลับเข้าหาตัวเองอย่างเป็นจริงเป็นจังว่าสิ่งเหล่านั้นจะต้องมีแก่เราและบุคคลที่เรารัก นี่เป็นความพิเศษของบุคคลผู้พิเศษหรือที่เรียกว่าอัจฉริยบุคคลก็ได้ แต่สำหรับคนทั่วไปอาจเป็นเพราะความเคยชินหรือไม่ก็เพราะความกลัวต่อสิ่งที่น่าหดหู่เหล่านั้นจึงไม่อยากจะนำมาขบคิดถึงมันอีก จึงมักหลอกตัวเองให้ลืม ๆ มันไปซะ แต่ความพิเศษสำคัญของเจ้าชายคือปัญญาและความกล้าหาญในการเผชิญหน้าต่อความจริง

โดยปรกตินั้นของนักวิชาการทางตะวันตกเขาจะมองว่า พระพุทธเจ้าเป็นเพียงมนุษยธรรมดาคนหนึ่ง ซึ่งแนวคิดนี้ได้มีมานานแล้ว แม้ในหนังสือพุทธประวัติภาคที่ ๑ ซึ่งประพันธ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ได้อธิบายในลักษณะนี้เช่นกัน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร วิจารณ์ไว้ว่า ผู้ประพันธ์หนังสือเล่มนี้พยายามที่จะทำให้ประวัติของบุคคลผู้ศักดิ์สิทธิ์ตามคติ

ความเชื่อในแบบหนังสือปฐมสมโพธิกถา^{๔๐} ให้กลายเป็นประวัติของมนุษยธรรมดา (humanized) คนหนึ่ง^{๔๑} ซึ่งเป็นการปรับให้เป็นไปตามยุคสมัยของผู้คนที่เริ่มตั้งคำถามต่อความเชื่อในเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติของวิสัยมนุษย์ สอดรับกับภาพยนตร์ซีรี่ส์เรื่อง “พระพุทธเจ้ามหาศาสดาโลก” นั่นคืออิทธิพลแนวคิดแบบปรัชญาอัตถิภาวนิยมที่ชัดเจน แม้แต่ความเชื่อในเรื่องภพภูมิความศักดิ์สิทธิ์และอิทธิปาฏิหาริย์ก็ถูกตั้งคำถามกันมากขึ้น โดยเฉพาะเหล่าชนชั้นสูงขณะนั้นซึ่งคล้อยตามยุคสมัยของเหตุผลนิยมในแบบชาวตะวันตก แม้กระทั่งผู้ที่ค่อนข้างมีการศึกษาในสังคมไทยปัจจุบันส่วนใหญ่ก็ยังมักตั้งคำถามต่อแนวปฏิบัติของชาวพุทธแบบตามประเพณี จึงถือว่าเป็นเหมือนยุคสมัยของเหล่านักอัตถิภาวนิยม

การอธิบายพุทธปรัชญามีอยู่สองลักษณะด้วยกันคือ อธิบายแบบเป็นบุคคลาธิฐานซึ่งส่วนใหญ่จะพบในฝ่ายของพระสูตร อีกลักษณะหนึ่งคือแบบธรรมาธิฐาน ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะพบในฝ่ายของพระอภิธรรม แต่ความจริงก็คือทั้งบุคคลาธิฐานและธรรมาธิฐานเป็นหนึ่งเดียวกันแต่การตีความไปในสองลักษณะ ท่านพุทธทาสภิกขุได้ใช้วิธีนี้ตีความพุทธประวัติมาแล้วโดยอธิบายให้เห็นความต่างระหว่างบุคคลาธิฐานกับธรรมาธิฐาน บุคคลาธิฐานเหมือนแนวคิดทั่ว ๆ ที่คนทั้งหลายเข้าใจกันตามหลักภาษาที่สื่อสารกันอยู่ เป็นความจริงที่เรียกว่า “สมมติสัจจะ” คือความเป็นจริงตามสมมติ ส่วนธรรมาธิฐานเหมือนแนวคิดที่เป็นความจริงที่เป็นจริงที่เรียกว่า “ปรมาตมสัจจะ” คือความเป็นจริงโดยปรมาตมัตถ์นั่นเอง คือจริงตามที่เป็นอย่างไม่ผิดเพี้ยน หากจะเปรียบเทียบแนวคิดทางด้านปรัชญา บุคคลาธิฐานก็เหมือนแนวคิดของคนทั่วไปที่เข้าใจกันได้โดยไม่ต้องใช้ความพยายามทำความเข้าใจมากนัก เช่น เรื่องนาย ก เป็นลูกชายนาย ข เรียนจบได้เป็นหมอแล้วแต่งงานกับนางสาว ค. มีลูกชื่อ ด.ช. แดง เป็นต้น ส่วนธรรมาธิฐานก็เหมือนแนวคิดเชิงอภิปรัชญาที่ต้องใช้ปัญญาและความพยายามทำความเข้าใจอยู่มาก เช่น นาย ก เป็นใคร มาจากไหน เพราะอะไร ทำไมจึงได้เกิดมาในโลกนี้ซึ่งล้วนแต่จะต้องใช้หลักความจริงอธิบายทำความเข้าใจด้วยเหตุและผล ซึ่งเป็นเรื่องทำความเข้าใจได้ยากกว่าแนวคิดทั่ว ๆ ไป

หนังสือพุทธประวัติที่ใช้ประกอบการวิเคราะห์ตีความนั้นมีอยู่ทั้งสองลักษณะคือ พุทธประวัติฉบับปฐมสมโพธิกถา ซึ่งแต่งโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ใช้แนวบุคคลาธิฐานเป็นหลักในการอธิบายโดยใช้สำนวนโวหาร พรรณาถึงตัวบุคคล สถานที่ ช่วงเวลา โดยพิศดารซึ่งแตกต่างจากพุทธประวัติฉบับที่แต่งโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ใช้ภาษาแบบธรรมดาและมีการวิเคราะห์ไว้ทั้งในแบบบุคคลาธิฐานและธรรมาธิฐานเสริมไว้ด้วย

^{๔๐} หนังสือ “ปฐมสมโพธิกถา” เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นหนังสือที่มีเนื้อหาอธิบายพุทธประวัติแบบพิศดาร เน้นความพิเศษอัศจรรย์ของพระพุทธเจ้า สำนักพิมพ์ธรรมสภา จัดพิมพ์ล่าสุดฉบับเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, “สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กับ พุทธประวัติแนวเหตุผลนิยม”, บทความ, วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๕๘: ๒.

การวิเคราะห์เชิงเหตุผล ส่วนพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ซึ่งแปลและรวบรวมโดยพุทธทาสภิกขุ นั้น เน้นเหตุการณ์ สถานที่ ช่วงเวลาตามพระพุทธพจน์ที่ตรัสเล่าไว้ในพระไตรปิฎก

ค. การเลือกเพื่อตัวเองเท่ากับเป็นการเลือกสำหรับคนอื่นด้วย

พระพุทธเจ้าในความคิดของนักวิชาการตะวันตกเป็นบุคลิกธรรมดา(ไม่มีเรื่องอภินิหาร) หมายถึงมีเลือด มีเนื้อ มีร่างกายเหมือนคนธรรมดาทั่วไปที่ร่างกายเปราะบาง แต่ในความเปราะบางนั้นพระองค์กลับมีความแข็งแกร่งในทางความคิดสติปัญญาและจิตใจ ความเปราะบางของร่างกายที่มันต้องแก่ ต้องเจ็บ และต้องตายในที่สุด นี่คือเหตุผลหลักที่ทำให้พระองค์ดำริในการเสด็จออกผนวช เพื่อแสวงหาวิธีแก้ไขปัญหาสำหรับพระองค์เองเป็นเบื้องต้นก่อน โดยหวังว่าถ้าหากสำเร็จก็จะสามารถเป็นที่พึ่งให้แก่บุคคลอื่นเป็นที่รักตลอดถึงเพื่อนมนุษย์ทุกคนด้วย แม้จะเป็นการตัดสินใจเลือกของพระองค์เองเพียงผู้เดียวโดยไม่มีใครเห็นด้วย แต่มันมีความหมายถึงความรับผิดชอบต่อมนุษย์ทั้งมวล แม้พระองค์จะเป็นรัชทายาสผู้เพียบพร้อมสมบูรณ์อยู่ด้วยสิ่งที่ได้ตามปรารถนา ทั้งเป็นพระกุมารผู้ละเอียดอ่อนอย่างที่สุด ที่ได้รับการเลี้ยงดูมาเป็นอย่างดีเยี่ยมด้วยโภชนาหารและเครื่องอุปโภคบริโภคอันปราณีต และใช้ชีวิตอยู่บนปราสาท ๓ ฤดูนั้น แต่พอได้รับรู้ถึงสภาพความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์ แล้วกลับรู้สึกแปลกแยกกระหว่างการดำรงชีวิตอยู่ กับความเป็นจริงของชีวิต บ่อยครั้งที่พระองค์ได้ตั้งคำถามต่อสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ ซึ่งเหมือนมันเป็นสิ่งกระตุ้นเตือนว่าพระองค์กำลังประมาทอยู่ นี่คือการท้าทายต่อโลกและชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากผู้คนทั่วไป^{๔๒} แม้พระบิดาของพระองค์เฝ้าหวังและส่งเสริมให้ดำเนินชีวิตทางโลกเพื่ออยู่ครองราชย์สมบัติ แต่เพราะมองเห็นด้วยพระปัญญาว่า โลกเต็มไปด้วยปัญหา คือสภาพที่สัตว์ทั้งหลายถูกบีบคั้นอยู่ด้วยความทุกข์ทรมานนา ๆ ประการ ซึ่งเป็นบุคลิกที่แตกต่างจากบุคคลอื่นที่เป็นกลุ่มนักคิดก่อนหน้านั้นและร่วมสมัยกัน สนิท ศรีสำแดงวิเคราะห์ไว้ว่า

“นักคิดร่วมสมัยกับพระองค์มองเห็นว่า ชีวิตบนโลกนี้เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา (optimists) นำยินดี โดยไม่ยึดต่อความผิดหวัง และความพลัดพรากที่จะเกิดตามมา และนักคิดซึ่งเห็นว่าชีวิตนี้เป็นกองทุกข์ (pessimists) อาจอดทนอยู่ระยะหนึ่งตราบเท่าที่ยังไม่เหนื่อยหน่ายต่อชีวิต แต่เมื่อใดพวกเขาเริ่มเห็นว่าชีวิตสิ้นหวัง ก็จะพยายามเอาตัวรอดสู่ชีวิตที่ดีกว่า โดยการออกบำเพ็ญตบะ (Self-mortification) แล้วพวกเขาก็กลายเป็นผู้ชิงชังต่อโลก (abhorred) โดยไร้เหตุผล^{๔๓}

^{๔๒} วิเคราะห์จากเรื่อง “พระพุทธเจ้ามหาศาสดาโลก”, ซีรี่ย์ช่อง ๑ เว็รค์พ้อยท์, ออกอากาศทุกวันเสาร์-อาทิตย์ เวลา ๑๐.๐๐ น. และ ๒๐.๓๐ น.

^{๔๓} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓.

นักคิดร่วมสมัยกับพระองค์จึงเป็นลักษณะเหมือนนักอรรถาธิบายนิยมในช่วงต้น ๆ ที่มองโลกอย่างไรเหตุผล เพราะไม่สามารถยึดถือเอาอะไรจากสิ่งที่มีอยู่นั้นได้ ประเด็นดังกล่าวนี้เป็นไปตามความเชื่อที่มีมานานในคัมภีร์พระเวท ที่สอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในแต่ละช่วงวัย และถือเป็นหน้าที่ของคนในวรรณะทั้ง ๓ ได้แก่ วรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์ และวรรณะแพศ ซึ่งถือเป็นหน้าที่ ๆ จะต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด^{๔๔} หลักการดังกล่าวคือ

๑. พรหมจาริน เป็นช่วงอายุวัยที่จะต้องศึกษาเรียนรู้ศาสนา คัมภีร์พระเวท และเข้มงวดในการดำเนินชีวิตในวัยเยาว์

๒. คฤหัสถะ เป็นช่วงอายุวัยที่ต้องครองเรือน มีหน้าที่เพิ่มขึ้นคือต้องประกอบบุญกรรมบูชา บวงสรวงแก่เทพเจ้า และบริจาคทาน

๓. วณปรัสถะ เป็นช่วงวัยใกล้ร่วงโรย ต้องออกไปอยู่ป่าดำเนินชีวิตเป็นฤๅษีอย่างสันโดษ

๔. สันนยาสิน เป็นช่วงวัยที่สละชีวิตทางโลกอย่างเต็มตัวแล้วจาริกไปตั้งหน้าผิกลสมาธิเพื่อค้นหาความจริงสูงสุด

ข้อปฏิบัติต่าง ๆ เหล่านี้สืบทอดกันมายาวนานในสังคมอินเดีย จึงถือว่าปรัชญาพราหมณ์-ฮินดูได้ถือตามหลักการนี้มาอย่างต่อเนื่องจึงจัดอยู่ในประเภทสารัตถนิยม

ในพุทธประวัติมีเหตุการณ์ที่บ่งชี้ว่าเจ้าชายสิทธัตถะพระองค์ก็เคยใช้ชีวิตอยู่ภายใต้กฎหรือข้อปฏิบัติตามหลักความเชื่อที่สืบทอดมาจากคัมภีร์พระเวทนี้เช่นกัน แม้แต่การเสด็จออกผนวชในครั้งนั้นก็อาจเป็นไปตามความเชื่อในหลักการเหล่านี้ แต่แตกต่างตรงที่ทรงมองเห็นสภาพการณ์ที่บีบคั้นมวลมนุษยย์อยู่ทุกผู้ทุกคนอยู่ก่อน จึงทำให้ไม่อาจทนรออยู่ได้จนอายุล่วงเลยถึงวัยชราจึงค่อยออกบวชเหมือนที่กำหนดไว้ในคัมภีร์พระเวท เหตุผลเพราะถ้าหากรอจนถึงวันนั้นมาถึง สภาพร่างกายก็อาจไม่เอื้ออำนวยต่อการค้นหาหนทางแก้ไขได้

มูลเหตุหรือแรงจูงใจจึงแตกต่างจากความเชื่อในเรื่องอาศรม ๔ เพราะเกิดจากการตระหนักรู้อย่างลึกซึ้งในความเป็นไปของชีวิต จึงตัดสินใจพระทัยเลือกทางที่มองว่ามีภาระน้อยที่สุดเพื่อจะได้มีเวลาในการตรวจสอบคิดค้นวิธีแก้ไขปัญหายอย่างจริงจัง

อีกหกปีต่อมาทรงค้นพบวิธีด้วยพระองค์เองคือหลักความจริงของกฎธรรมชาติที่ไม่มีใครปฏิเสธได้ แล้วนำมาเปิดเผยต่อสาธารณะชนจนก่อให้เกิดพระพุทธศาสนาขึ้นมาท่ามกลางลัทธิความเชื่อต่าง ๆ จนกลายเป็นศาสนาที่เคยรุ่งเรืองที่สุดในอินเดียอยู่ในยุคหนึ่ง เป็นความสำเร็จด้วยความพยายามของมนุษย์เพื่อมวลมนุษยย์ ถือว่าเป็นการปฏิวัติความเชื่อแบบดั้งเดิมในสังคมยุคนั้นที่เต็มไปด้วย

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน Hiriyanna M., *The Essentials of Indian Philosophy*, แปลโดย สุขุม ศรีบุรินทร์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๑), หน้า ๒๘.

ด้วยความเชื่อในเรื่องเทพเจ้า และอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ที่แข็งแกร่ง^{๔๕} จนยากที่จะถ่ายทอดจากทฤษฎีเหล่านั้นได้ แม้หลังจากที่พุทธปรัชญาเกิดขึ้นมาแล้ว ความยึดถือเช่นนั้นของคนส่วนหนึ่งก็ยังยืนหยัดมั่นคงอยู่เช่นเดิม และยาวนานมาจวบจนปัจจุบันแม้ช่วงระยะเวลาจะผ่านมาหลายพันปีแล้ว

อย่างไรก็ตามพุทธปรัชญาที่เกิดขึ้นท่ามกลางความเชื่อที่ผู้คนเคยฝากชีวิตและความหวังไว้กับสิ่งภายนอกที่ไม่รู้ว่าเมื่อไหร่จะสมหวังนั้น มีแนวคิดบางอย่างที่สอดคล้องกับความเชื่อเดิมได้เป็นอย่างดี จึงเป็นทางเลือกสำหรับความหวังของมนุษย์ในการที่จะแก้ไขปัญหาของตัวเอง แม้เมื่อยังไม่สมหวังในชีวิตนี้ ทางความคิดก็ยังหวังไปได้ในอนาคต แม้กระทั่งความหวังที่ข้ามภพไปชาติหน้าก็ยังหวังอยู่ว่าชีวิตจะประสบแต่สิ่งที่ดีงาม แต่ความหวังดังกล่าวจะเป็นผลขึ้นมาได้นั้นพุทธปรัชญาเสนอใหม่ว่า ต้องลงมือกระทำด้วยความพยายามของตัวเองก่อนแทนที่จะรอคอยร้องขอหรืออ่อนวอนต่อเทพเจ้าให้ดลบันดาล โดยเน้นการกระทำในการดำเนินชีวิตปัจจุบันให้ดีอย่าประมาท เมื่อกระทำเช่นนั้นมนุษย์ก็จะเป็นผู้สร้างโลกและอนาคตของตัวเองได้ ข้อนี้จึงแย้งต่อแนวคิดแบบพราหมณ์-ฮินดูที่สอนให้ผู้คนฝากชีวิตและความหวังไว้กับสิ่งภายนอกจนหลงลืมศักยภาพของตัวเอง ดังนั้นการเริ่มต้นของพุทธปรัชญาจึงเริ่มต้นที่ตัวตนของมนุษย์เอง

หากย้อนกลับไปพิจารณาถึงกระบวนการเริ่มต้นของแนวคิดแบบมนุษยนิยมของเหล่านักปรัชญาตะวันตกที่ฉีกแนวออกมาจากแนวคิดปรัชญาสมัยกลางในยุโรปที่ตั้งเอาแนวคิดทางปรัชญาเข้าไปปรับใช้ความเชื่อทางศาสนา จนปรัชญาในยุคกลางกลายเป็นเหมือนสาวใช้ในศาสนายุโรปยุคกลางต่อมาเข้าสู่ยุคใหม่จากที่ผู้คนเคยปักใจเชื่อในความเป็นจริงของพระเจ้าว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดเพียงพระองค์เดียวที่สามารถกำหนดทุกสิ่งได้นั้น เริ่มสั่นคลอนจากการตั้งคำถามมากมาย เมื่อไม่มีเหตุผลเป็นที่พอใจ ผู้คนจึงคลายศรัทธาประกอบกับนักปรัชญาเหตุผลนิยมในแบบเดส์คาร์ทกำลังเป็นที่สนใจจนทำให้เขากลายเป็นบิดาของนักปรัชญาสมัยใหม่ แต่เหตุผลของเดส์คาร์ทก็ยังพลาดไปจากความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์ จนกระทั่งเกิดนักคิดหลังยุคสมัยใหม่(postmodern)ได้กระตุ้นให้มนุษย์หันกลับมาสนใจใส่ใจสิ่งที่ใกล้ตัวของมนุษย์มองโลกและชีวิตที่รายล้อมตัวตนของมนุษย์ตามความเป็นจริงเท่าที่ปรากฏนั่นคือนักปรัชญาอัตถิภาวนิยม พวกเขาได้ตั้งเอาอำนาจจากพระเจ้ามามอบใส่มือให้มนุษย์ได้เกิดความภาคภูมิใจเชื่อมั่นในความสามารถของตนเองที่จะแสวงหาสิ่งประเสริฐให้กับตัวเองได้ โดยไม่ต้องรอการเปิดเผยหรือดลบันดาลอีกต่อไป สิ่งทั้งหลายจะมีมาอย่างไรและจะเป็นไปอย่างไร มนุษย์คือผู้กำหนดเอง^{๔๖} จึงสอดคล้องกับแนวคิดในพุทธปรัชญาที่ตั้งอำนาจมาจากเทพเจ้าตามความเชื่อของพราหมณ์-ฮินดูมามอบไว้ในมือของมนุษย์ ความเป็นใหญ่ทุกอย่างจึงอยู่ที่มนุษย์ มนุษย์เป็นผู้มีอำนาจ

^{๔๕} พาโนรามา, “ตามรอยพระพุทธเจ้า” สารคดีแห่งศตวรรษ, (ซีดีรวม) แผ่น ๑, ตอน สู่ต้นกำเนิดแม่น้ำคงคา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พาโนรามา เวิลด์ไวด์ จำกัด, ๒๕๔๘).

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ปานทิพย์ ศุภนคร, ปรัชญาเอกซิสเตนเซียลลิสม์ (อัตถิภาวนิยม), พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๑), หน้า ๖.

และใช้อำนาจด้วยตัวเอง จึงเป็นต้นแบบของแนวคิดมนุษยนิยมที่ให้ความสำคัญแก่ความเป็นมนุษย์

ดังนั้นในการศึกษามนุษย์กับความเป็นจริงจะเริ่มต้นศึกษาจากสิ่งใดนั้น พุทธปรัชญามีแนวคิดอยู่บนพื้นฐานความจริงในสองลักษณะ คือ ลักษณะของความจริงที่เป็นจริง และลักษณะของความจริงที่ไม่เป็นจริง ดังจะได้วิเคราะห์เป็นลำดับต่อไป

๓.๓ มโนทัศน์เชิงอภิปรัชญา (Ontological concept)

ความสำคัญของแนวคิดเกี่ยวกับความจริง เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับแนวคิดทางปรัชญา ไม่ว่าจะเป็นปรัชญาสายตะวันตกหรือสายตะวันออก และความจริงดังกล่าวเป็นความจริงในเชิงอภิปรัชญา จึงมักมีคำถามว่า “ความจริงคืออะไร เราจะรู้ความจริงนั้นได้อย่างไร” ซึ่งเป็นคำถามหลักที่เกี่ยวกับอภิปรัชญา โดยภาพรวมของอภิปรัชญานั้นถือว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับความเป็นจริง (Reality) ที่มีใช้ความจริงโดยสมมติ แต่คือความเป็นจริงโดยสภาวะที่เป็นเอง เป็นการยืนยันถึงสิ่งที่มีอยู่ดำรงอยู่ได้เอง จะมีใครรู้หรือไม่รู้ก็ตาม ความจริงอันนั้นก็ยังคงมีอยู่ ได้ในคำว่า “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น”^{๔๗} ความมีอยู่ชนิดนี้ เป็นความมีอยู่อย่างแท้จริง มีใช้มีอยู่เพราะความยึดถือว่ามีมัน แต่เป็นความมีอยู่จริงด้วยตัวของมันเอง เป็นความจริงในขั้นปรมาตม (Ultimate Reality) อันเป็นความจริงที่เป็นแก่นแท้ (Essence) หลังจากได้ขจัดมายาออกไปจนหมดสิ้นแล้ว^{๔๘} ในมุมมองของนักอรรถาธิบายนิยามเชิงปรากฏการณ์วิทยาถือว่าเป็นการศึกษาถึง “สภาวะ” หรือ “ความเป็น=สัจ (being)” ที่ดำรงอยู่ (existence) ว่าหมายถึงอะไร

ในปรัชญาอินเดีย มีสำนักปรัชญาที่ถือว่าเป็นต้นแบบของอภิปรัชญาสายเทวนิยม คือ ปรัชญาอุปนิษัท ในคัมภีร์อุปนิษัทใช้คำว่า “มหาวากย์” คือคำกล่าวถึงสิ่งที่ยิ่งใหญ่ได้แก่ “อาตมัมคือพรหมัน” ถามว่าสิ่งนั้นคืออะไร คำตอบคือ “ตตฺ ตวมฺ อสิ” แปลว่า “ท่านคือสิ่งนั้น” หรือ “ท่านเป็นสิ่งนั้น” เป็นความไม่แยกกันระหว่างความจริงย่อยกับความจริงสากล หมายถึงว่า “อาตมัมคือพรหมัน” จากข้อความนี้บ่งบอกว่า “อาตมัมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมันหรือปรมาตมัม” และพรหมันหรือปรมาตมัม เป็นความจริงสูงสุดหรืออันตมะสัจจะ (ultimate truth) เป็นองค์สัมบูรณ์ (absolute truth) ส่วนคำที่ใช้แสดงถึงลักษณะของพรหมันคือ สัต, จิต, อาณันตะ ทั้งสามคำแสดงถึงภาวะลักษณะขององค์สัมบูรณ์คือพรหมัน พรหมันจึงเป็นความจริงย่อยจากความจริงสากลคืออาตมัม

^{๔๗} อัง.ติกก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕, อัง. ติกก. (บาลี) ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.; “อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานํ อนุปาทา วา ตถาคตานํ จิตาว สา ธาตุ ธมฺมภูจิตตา ธมฺมนิยามตา...”

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน สนิท ศรีสำแดง, **พุทธปรัชญา: ทฤษฎีความจริง**, (กรุงเทพมหานคร: นิลนารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๓๗.

คำว่า “สัต” แสดงให้เห็นว่า “อาตมันหรือพรหมันเป็นสิ่งมีอยู่จริง” คือ มีอยู่อย่างเป็น “อติภาวะ” (Existence)^{๔๙} อติภาวะนี้มีอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง จึงถือว่าคำนี้เป็นต้นแบบของแนวคิดเรื่อง “ความมีอยู่” ของสำนักปรัชญาต่าง ๆ ในอินเดีย มีการตีความลักษณะความมีอยู่แตกต่างกันออกไป บางสำนักแม้จะยอมรับว่ามีบางอย่างเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็ยังเชื่อมั่นว่า “มีบางสิ่งบางอย่างคงอยู่คือมียืนพื้นอยู่” เช่นสำนักปรัชญาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอันเป็นคัมภีร์ทางพุทธปรัชญา คือสำนักปรัชญา “อติถิกทฤษฎี” มีทัศนะว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่”

คำว่า “สิ่งทั้งปวง” โดยทั่วไปหมายถึงโลกและสิ่งมีชีวิต ซึ่งมีทั้งโลกด้านกายภาพและด้านจิตภาพ คำถามก็คือ “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” หมายถึงมีอยู่อย่างเป็นสัตหรือภาวะ (Being) ด้วยหรือไม่ ความจริงปรัชญาอินเดียหลายสำนักเชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่อย่างเป็นสัต ยกเว้นสำนักพุทธปรัชญาส่วนใหญ่ที่ไม่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่อย่างเป็นสัต ฉะนั้นคำว่า “มีอยู่” ในที่นี้จึงต้องนิยามก่อนว่าหมายความว่าอย่างไร คำว่า “มีอยู่” คำนี้มาจากภาษาบาลีว่า “อติ” เมื่อกล่าวถึงคำว่า “มีอยู่” หมายถึงองค์ประกอบ ๓ อย่างคือ (๑) มีอะไรบางอย่างอย่างอยู่จริง (๒) มีอยู่ ณ ที่ใดสักแห่ง (๓) ช่วงเวลาที่สิ่งนั้นมีอยู่ สมภาร พรหมทา นิยามไว้ว่า มีอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง และ ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง คือเชื่อว่า “มีบางสิ่งยืนโรงอยู่”^{๕๐} เช่น เมื่อเรากล่าวถึงว่า “โต๊ะ” เราก็จะนึกถึงภาพโต๊ะว่ามีอยู่ และจะต้องมีสถานที่ที่โต๊ะตัวนั้นวางอยู่ เช่นในห้องเรียนหรือที่บ้านในห้องทำงานหรือห้องครัว และรู้ว่าช่วงเวลานี้มันยังอยู่ด้วย เมื่อวานเราเดินผ่านห้องเรียนเห็นโต๊ะวางเรียงกันเป็นแถวอยู่ในห้องเรียน หรือเมื่อเช้าที่บ้านโต๊ะในห้องรับแขกก็ยังคงอยู่ ดังนั้น คำว่า “มีอยู่” จึงเกี่ยวโยงถึงสถานที่และเวลาด้วย ในเชิงอภิปรัชญาก็ทำนองเดียวกัน เมื่อกล่าวว่า “สิ่งใดว่ามีอยู่” สิ่งนั้นมันจะต้องมีอยู่ ณ ที่ใดสักแห่ง ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง บางแนวคิดบอกว่า “มีอยู่ทุกหนทุกแห่ง” และ “มีอยู่ชั่วนิรันดร์” นั่นคือเขากำลังกล่าวถึงสิ่งสูงสุด และสิ่งนั้นศาสนาเทวนิยมเรียกว่า “พระเป็นเจ้า” และพระเป็นเจ้าเป็นสิ่งมีอยู่อย่าง เป็น “สัต” “เป็นพรหมันหรืออาตมัน” ในคริสต์ศาสนาเชื่อว่าพระเจ้ามีอยู่ทุกหนทุกแห่ง มีอยู่อย่าง เป็น “สัจจะสูงสุด” (Ultimate Reality) ความเป็นจริง หรือ ความจริง (Truth) นี้มีอยู่อย่างถาวร คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ที่เห็นว่ามีเปลี่ยนแปลงเป็นเพียงภาพมายา แต่ความจริงไม่เคยเปลี่ยนแปลง ทั้งสิ่งคงที่และเปลี่ยนแปลงคือสิ่งเดียวกัน รวมเรียกว่า “สรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวง” เมื่อมีฝ่ายหนึ่งกล่าวว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” ก็จะมีอีกฝ่ายที่ได้แย้งว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่”

ทัศนะดังกล่าวมาข้างต้นนี้เป็นแนวคิดของสำนักปรัชญาอินเดียก่อนพุทธปรัชญาและร่วมสมัยกัน ที่ต้องยกมากล่าวก่อนก็เพื่อที่จะนำเข้าสู่แนวคิดของพุทธปรัชญาว่ามีมโนทัศน์ต่อเรื่องนี้

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ชำนะ พาชี, “ปรัชญาอินเดีย ๑”, เอกสารประกอบการสอน (โรเนียวบรินเตอร์), (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๓.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน สมภาร พรหมทา, “อติถิกทฤษฎีในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาควิชาปรัชญา), (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๙-๒๐.

อย่างไร ทศนะในพุทธปรัชญาได้เอนเอียงเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในสองทศนะดังกล่าว คือฝ่ายที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ กับฝ่ายที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ แต่พุทธปรัชญาแสดงทศนะไว้เป็นกลาง ๆ โดยกล่าวถึงเหตุปัจจัยที่ให้กล่าวได้ว่ามีหรือไม่มี ขอยกตัวอย่างพระพุทธรูปที่ตรัสถึงเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

“กัจจนะ โดยมากในโลกนี้อาศัยส่วนสุดสองอย่าง คือ ความมี กับ ความไม่มี...จึงพัวพันอยู่ด้วยอุบายและความยึดมั่น อันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่น ถือมั่นและนอนเนื่องว่า ‘อิตตาของเรา’...ที่สุตอย่างที่ ๑ นี้คือ ‘สิ่งทั้งปวงมีอยู่’ ที่สุตอย่างที่ ๒ นี้ คือ ‘สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่’ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี’”^{๕๑}

จากข้อความดังกล่าว พุทธปรัชญาไม่เห็นด้วยกับทศนะทั้งสอง เพราะสุดโต่งเกินไปคนละด้าน คือถือนั่นกันคนละด้าน ถ้าพุทธปรัชญาเห็นด้วยกับฝ่ายที่เชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” ก็จะเป็นการสนับสนุนฝ่ายสัสสตทิฐิ คือทศนะที่เห็นว่าเที่ยง และถ้าเห็นด้วยกับฝ่ายที่เชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่” ก็จะเป็นการสนับสนุนฝ่ายอุทเทททิฐิคือทศนะที่เห็นว่าขาดสูญ เพื่อไม่ให้เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจึงแสดงทางสายกลางไว้ว่า “เพราะความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้” หมายถึงหลักอิตทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท การที่จะกล่าวว่า “สิ่งใดมีอยู่หรือไม่มีอยู่” มันขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย สิ่งทั้งปวงจึงเป็นเพียงเหตุปัจจัยของกันและกัน จึงไม่มีอะไรคงที่ถาวร คือเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน เป็นแนวคิดเชิงอภิปรัชญา

อภิปรัชญาในพุทธปรัชญากล่าวถึงเรื่องหลัก ๆ ดังต่อไปนี้ คือ ปฏิจจสมุปบาท, ธรรมชาติของจิต, ขันธ ๕, ไตรลักษณ์, กรรม กับการเกิดใหม่, และนิพพาน ทั้งหมดนี้สามารถสรุปลงไว้เป็นสภาวะสองอย่าง คือ สภาวะของวัตถุหรือรูป กับสภาวะของจิตหรือนาม

พุทธปรัชญายอมรับว่า สิ่งเหล่านี้ “มีอยู่” และมีอยู่อย่างเป็นสัจจะคือความจริงหรือเรียกว่า “สัจธรรม” หมายถึงธรรมที่เป็นจริงหรือมีอยู่จริง แต่มีอยู่จริงอย่างเป็นอนัตตา ซึ่งตรงกันข้ามกับความมีอยู่อย่างเป็นอัตตามตามทศนะของปรัชญาอุปนิษิต ซึ่งปรากฏในคำว่า “สพเพ ธมมา อนตตา ฯ” แปลว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๕๒} อันเป็นหลักคำสอนที่เป็น “พหุลานุสาสนี” คือตรัสสอนพระสาวกเป็นจำนวนมาก เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่มีอยู่ ในทางตรงกันข้ามหรือแย้งกับนักปรัชญาร่วมสมัย นี้เรียกว่าเป็นหัวใจของพุทธปรัชญาก็คว่าได้ ดังนั้นพุทธปรัชญายอมรับในสิ่งมีอยู่ดังจะนำมาวิเคราะห์ตามลำดับ

^{๕๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

^{๕๒} อง.ติก (บาลี) ๒๐/๕๗๖/๓๖๘., อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

๓.๓.๑ สิ่งที่มีอยู่ในโลก (beings in the world)

ความมีอยู่ของสิ่งทั้งปวงในลัทธิที่เชื่อว่ามีผู้สร้าง นำไปสู่ความเข้าใจว่ามีสิ่งที่ถูกสร้าง สิ่งที่มีอยู่ในโลกรวมทั้งโลกและจักรวาลนั้นด้วย สิ่งมีอยู่ตามทัศนะแบบเทวนิยมจึงหมายถึง“สิ่งที่ถูกสร้าง” ได้แก่ วัตถุ ธาตุ และสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ หรือทุกสิ่งที่มีอยู่ในโลกตลอดทั้งระบบความเป็นไปของสิ่งที่ถูกสร้างนั้นด้วย เรียกรวมนั้นว่า “สิ่งมีอยู่ในโลก”

พุทธปรัชญาไม่เชื่อว่าสิ่งมีอยู่ในโลกเป็นสิ่งถูกสร้าง แต่เป็นสิ่งที่มีอยู่โดยธรรมชาติในคำว่า “เพราะสิ่งนี้มีอยู่จึงมีสิ่งนี้” เหตุผลเพราะพุทธปรัชญาเกิดจากการตรัสรู้ความจริง จึงปฏิเสธแนวคิดแบบเทวนิยมที่เชื่อว่าโลกถูกสร้างขึ้นมา โลกตามความหมายในพุทธปรัชญาหมายความว่าอย่างไร คำว่า “โลก” เป็นคำที่เรียกขานสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วถึงกาลวิบัติสลายไปว่าเป็น “โลก” เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีว่า “ลฺหฺขติ ปลฺหฺขติติ โลโก”^{๕๓} แปลว่า ธรรมชาติใดที่เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกสลายไป คือเสื่อมสิ้นไป ธรรมชาตินั้นเรียกว่า “โลก” ดังนั้นโลกในความหมายของพุทธปรัชญาจึงมิใช่สิ่งถูกสร้างไว้อย่างถาวร แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย พุทธปรัชญาได้สรุปว่า “สิ่งทั้งปวง” ได้แก่ อายุตนะ ๑๒ หรือธาตุ ๑๘ รวมเรียกว่า รูปและนาม ในความหมายนี้เป็นโลกเชิงอัตตวิสัยคือมีอยู่ในจิตสำนึก

โลกอีกอย่างหนึ่งคือโลกเชิงปริยัติก็มีอยู่ ในพุทธปรัชญากล่าวถึงโลกไว้ ๓ อย่างด้วยกัน ดังที่ปรากฏอยู่ในบทพระพุทธคุณ ๙ ข้อที่ ๕ กล่าวถึงโลกด้วยคำว่า “โลกวิทู” แปลว่า ทรงรู้แจ้งโลกนั้น พระอรหันตศาสดาท่านอธิบายว่า หมายถึงโลกทั้ง ๓ ได้แก่^{๕๔}

๑. โอกาสโลก โลกคือแผ่นดิน โลกอันมีในอวกาศ รวมทั้งจักรวาลด้วย
๒. สัตวโลก โลกคือหมู่สัตว์หรือสิ่งมีชีวิตชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลก
๓. สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่ สรรพสิ่งที่เกิดจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย เกิดจากเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยแตกดับ สังขารก็แตกดับ

หมายความว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้สิ่งทั้งปวงนั้นก็คือรู้แจ้งในโลกทั้ง ๓ นี้ด้วย พระนามของพระองค์จึงปรากฏว่า “สัพพัญญู” คือรู้แจ้งสิ่งทั้งปวง

ความหมายของโลกประเภทที่ ๑ จะไม่นำมาวิเคราะห์ในงานวิจัยนี้ จะวิเคราะห์เฉพาะโลกประเภทที่ ๒-๓ ซึ่งเป็นสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ในโลกประเภทที่ ๑ เรียกว่า “สิ่งมีอยู่ในโลก”

ในคำว่าโลกคือ “หมู่สัตว์” ในที่นี้ขอจำกัดความคือเจาะจงไว้เฉพาะ “หมู่มนุษย์” เท่านั้น ส่วนสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ จะไม่นำมาวิเคราะห์ จะวิเคราะห์เฉพาะภาวะของมนุษย์ ตามพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลายจงเที่ยวไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์

^{๕๓} ส.ส. (บาลี) ๑๘/๔๘/๖๕.

^{๕๔} ที.ส.อ. (๑๘๙/๑๕๖); โลโกติ โอกาสโลก สัตตโลก สังขารโลกติ ติวโร.

ชาวโลก”^{๕๕} ดังนั้นคำว่า“หมู่มสัตว์”ในที่นี้จึงมุ่งหมายเอาเฉพาะหมู่มนุษย์เท่านั้น เหตุผลเพราะมนุษย์เท่านั้นที่สามารถสำนึกรู้และเข้าใจความหมายได้มากกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น แต่มิได้หมายความว่าให้เน้นเฉยต่อชีวิตสัตว์อื่นที่อยู่ร่วมโลก ตรงกันข้ามพุทธปรัชญา กลับสอนให้เหล่าสาวกใช้หลักแห่งเมตตาธรรมในการเผยแผ่คำสอน เช่นหลักพรหมวิหารธรรม ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เพื่อความอยู่ผาสุกของทุกชีวิตบนโลกนี้ด้วย

ส่วนคำว่า“โลกคือสังขาร”อันหมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งเกิดดับ เป็นปรากฏการณ์การดำรงอยู่ของมนุษย์และสัตว์ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมีขึ้นจากเหตุปัจจัย

โลกทั้ง ๓ ดังที่กล่าวมา จึงสามารถสรุปรวมลงในคำว่า “สิ่งทั้งปวง” ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ดังมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ดังนี้

“สพฺพํ โว ภิกขเว เทสิสสามิ ตํ สุณฺณถ ๑ ภิกขเว ภิกขเว สพฺพํ จกฺขุณฺเจว รูปา จ โสถณฺจ สทฺทา จ ฆานณฺจ คนฺธา จ ชิวหา จ รสา จ กาโย จ โผฏฺฐพฺพา จ มโน จ ธมฺมา จ ๑ อิทํ วุจฺจติ ภิกขเว สพฺพํ ๑”^{๕๖}

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟัง ก็อะไรชื่อว่า “สิ่งทั้งปวง” คือ จักขุ กับ รูป, โสตะ กับ สัทตะ, ฆานะ กับ กลิ่น, ชิวหา กับ รส, กายะ กับ โผฏฐัพพะ, มนะ กับ ธรรมารมณ์ นี่เราเรียกว่า “สิ่งทั้งปวง”

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวจะเห็นว่า “สิ่งทั้งปวง”ตามทัศนะของพุทธปรัชญาได้สรุปลงไว้ในสิ่งที่เรียกว่า“อายตนะ ๑๒”หากจะกล่าวตามสมมติทางภาษาโลกที่ใช้สื่อสารกันก็หมายถึง“ตัวตน”ของมนุษย์ แต่ละคน ถ้าจะถามว่าตัวตนมีความสำคัญอย่างไร พุทธปรัชญามองว่า ถ้าเราเข้าใจตัวตนของตนดีแล้ว ก็จะเข้าใจสิ่งทั้งปวงและเข้าใจโลกทั้งมวลได้ด้วยนั่นเอง

ดังนั้น“สิ่งมีอยู่ในโลก”จึงรวมอยู่ในคำว่า “สิ่งทั้งปวง” คือ“อายตนะ ๑๒” ในความหมายของพุทธปรัชญา อันหมายถึงตัวตนของมนุษย์ที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้เอง ในภาษาทางปรัชญาเรียกว่าอัตตาเชิงประจักษ์ ซึ่งอัตตาเชิงประจักษ์นี้ก็มีส่วนประกอบกันอยู่สองส่วนคือกายกับจิต

๓.๓.๒ ทฤษฎีความจริง ๒ อย่าง

จากการนิยามความหมายของ “สิ่งมีอยู่ในโลก” คือ “สิ่งทั้งปวง” ตามทัศนะของพุทธปรัชญา เราก็จะพบว่า เมื่อกล่าวถึง “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” จะมีทฤษฎีความจริง ๒ อย่างมารองรับ เพื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจว่าหมายถึงสิ่งใด เมื่อกล่าวว่า“มีอยู่ ๑”มันมีอยู่จริงหรือเป็นเพียงสิ่งมายา หาก

^{๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๕๖} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๔/๑๙.

พุทธปรัชญาปฏิเสธทฤษฎีความจริงสองอย่างนี้ จะไม่มีความหมายอะไรเลย อีกอย่างหนึ่งเพื่อแสดงความจริงและหลีกเลี่ยงความเท็จพุทธปรัชญาจึงต้องยอมรับในทฤษฎีความจริงสองอย่าง คือ สมมติสัจจะ และปรมาตมสัจจะ

ในระบบปรัชญาอินเดีย มีการถกเถียงกันในเรื่องทฤษฎีความจริงสองอย่างนี้มายาวนานกว่าสามพันปีก่อนพุทธกาล เมื่อพุทธปรัชญาเกิดขึ้นโดยการตรัสรู้ หมายถึง การรู้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนด้วยปัญญา (ญาณ ๓) อันเป็นความรู้ที่เข้าถึงความจริงที่มีอยู่จริงตรงตามที่เป็นจริง จึงเข้าใจว่าอะไรคือความจริง อะไรคือสิ่งมายา สองสิ่งนี้มีอยู่ในสิ่งเดียวกัน ผู้ที่สามารถพบและแยกมันออกมาอธิบายได้จึงเป็นผู้รู้ พุทธปรัชญาเข้าใจสองสิ่งนี้ดี จึงยอมรับทฤษฎีความจริง ๒ อย่าง ได้แก่ สมมติสัจจะ (conventional truth) ความจริงโดยสมมุติบัญญัติ เป็นความจริงที่ถือตามการกำหนดหมายตกลงกันไว้ของชาวโลก เพื่อประโยชน์แก่การสื่อสารรับรู้ร่วมกัน เช่นว่า คน สัตว์ โต๊ะ หนังสือ เป็นต้น มนุษย์ยอมรับร่วมกันว่าเป็นจริงตามนั้น แม้แต่ละภาษาจะเรียกชื่อแตกต่างกันไปตามสำนวนทางภาษา แต่สื่อความหมายถึงสิ่งเดียวกัน เช่น สิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่ง ภาษาบาลีเรียกว่า “นร” ภาษาไทยเรียกว่า “คน” ภาษาอังกฤษเรียกว่า “man” อีกอย่างหนึ่งคือปรมาตมสัจจะ (absolute truth) ความจริงโดยปรมาตม เป็นความจริงตามความหมายขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะ เท่าที่จะกล่าวถึงได้ เช่นว่า รูป นาม เวทนา จิต เจตสิก^{๕๗} ความจริงประเภทที่สองนี้ เป็นความจริงเชิงอภิปรัชญา เป็นความจริงที่มีอยู่โดยสภาวะ เป็นความจริงตามเป็นจริง แม้จะมีผู้รู้ หรือไม่รู้ก็ตาม มีชื่อเรียกหรือไม่มีก็ตาม สภาวะเหล่านั้นก็มีอยู่ ทั้งที่ปรากฏให้เรารับรู้ได้และไม่ได้

ถามว่าอะไรที่เป็นความจริงที่มีอยู่โดยสภาวะ ในคัมภีร์อรรถกถาฝ่ายอภิธรรมอธิบายว่า “ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น แม้ไม่มีการสมมติ ก็ยังชื่อว่ามีอยู่ เพราะมีสภาวะอันเป็นลักษณะเฉพาะตัว และลักษณะอันเป็นสามัญที่สามารถให้รู้ได้”^{๕๘} และธรรมทั้งหลายหมายถึงปรมาตมธรรม ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ธรรมเหล่านี้มีลักษณะเฉพาะตัว

ความสำคัญของการยอมรับความจริงโดยสมมติจะทำให้ป้องกันการกล่าวเท็จทางวาจา ความสำคัญของความจริงขั้นปรมาตมทำให้ความจริงดำรงอยู่ ไม่คลาดเคลื่อน แม้ใครจะกล่าวอย่างไร ความจริงขั้นปรมาตมไม่มีทางคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง

การยอมรับในความมีอยู่จริงของบางสิ่งบางอย่าง ทำให้แนวคิดมีหลักหรือแก่นที่มั่นคงสามารถต่อยอดทางความคิดไปได้ ความจริงที่มีอยู่จึงเป็นแก่นแกนของความคิด

นักปรัชญาตั้งแต่ยุคสมัยกรีกโบราณเป็นต้นมาต่างศึกษาหรือถกเถียงกันมาตามลำดับรุ่น เรื่องนั้นคือ “ความมีอยู่” (being) หรือ ความเป็น แม้เป็นคำที่มีมโนภาพกว้างและเข้าใจยากที่สุด

^{๕๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๘.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.ก. อ. (ไทย) ๘๐/๑๙๐/๒๑๘.

เพราะเป็นลักษณะสากลที่รับรู้ได้ด้วยสติปัญญาเท่านั้นก็ตาม แต่ไม่เคยรอดพ้นไปจากความสงสัยใคร่รู้ของมนุษย์ แนวความคิดเรื่องนี้มีมาตั้งแต่ยุคสมัยของอริสโตเติล (Aristotle) ที่ได้แบ่งแยก “ความเป็น” ออกเป็นสองกลุ่มคือ ความเป็นชนิดประธาน (Substantial) และ “ความเป็น” ชนิดที่เป็นลักษณะพิเศษ (Accidental) ตามทฤษฎีว่าด้วยการจัดกลุ่ม^{๕๙} ในพุทธปรัชญานั้นพระพุทธร่องค์คือผู้ค้นพบหลักความจริงที่เรียกว่าสัจธรรมอันเป็นสิ่งที่ป็นจริงเหล่านั้นว่ามีอยู่ เป็นอยู่อย่างนั้น แต่น้อยคนนักที่จะมองเห็นและเข้าใจได้อย่างตรงตามที่เป็น ส่วนใหญ่มักจะเห็นเพียงสิ่งที่ปรากฏต่อสายตาแล้วตัดสินว่าภาวะนั้นคือความจริง คนส่วนใหญ่รู้ได้ เข้าใจได้เพียงแค่สิ่งที่สัมผัสพบเห็นด้วยประสาทสัมผัสธรรมดา จึงไม่สามารถจะนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการพิจารณาเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาหรือความทุกข์ได้ นอกจากผู้ที่ได้นามว่า “พุทธะ” เท่านั้นที่จะค้นพบความจริงชนิดที่เป็นสภาวะจนเข้าใจสิ่งที่สามารถนำมาชี้แจงเปิดเผยทำให้ง่ายต่อความเข้าใจได้ สภาวะดังกล่าวมันยากต่อความเข้าใจของมนุษย์นี้เองจึงเรียกว่าเป็นอภิปรัชญา (Metaphysics) มันเป็นศาสตร์ว่าด้วยความจริง หรือศาสตร์ว่าด้วยสิ่งมีอยู่จริงตามที่มันเป็น ซึ่งอภิปรัชญาในแบบพุทธปรัชญาอาจมีความหมายแตกต่างจากอภิปรัชญากรีกโบราณหรืออภิปรัชญาในลัทธิศาสนาแบบเทวนิยม แม้จะกล่าวถึงความจริงเหมือนกัน แต่เป็นความจริงในความหมายที่ต่างกัน ดังนั้น อภิปรัชญาในบทนี้จึงหมายถึง อภิปรัชญาในพุทธปรัชญาเถรวาทที่กล่าวถึงสิ่งมีอยู่จริงอย่างที่เป็นจริง ซึ่งมีอยู่ในความจริงอย่างที่ไม่ได้เป็นคือความจริงที่สมมติกัน

พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงความจริงสองประเภทนี้ว่า สิ่งที่มีอยู่จริงตามสมมติ กับสิ่งที่มีอยู่จริงตามสภาวะ ความจริงทั้งสองนี้ ล้วนจริงด้วยกันทั้งคู่ แต่มีอยู่แตกต่างกัน ดังนั้นในคัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบายเพิ่มเติมว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสความจริงแค่สองประการนี้เท่านั้น ดังคำว่า “ในบรรดาผู้สอนศาสนาทั้งหลาย พระสัมมาพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ตรัสสอนสัจจะ ๒ ประการ คือ สมมติสัจจะ และปรมาตตสัจจะ ไม่พบสัจจะที่สาม”^{๖๐} คือในคำสอนไม่ได้ตรัสบอกว่ามีสัจจะที่ ๓ ปรากฏอยู่ด้วยว่าเป็นสภาวะที่หยั่งเห็นได้ ความจริงสองอย่างนั้นคืออย่างไร

ก.สมมติสัจจะ: สิ่งจริงตามสมมติ เป็นความจริงที่ยอมรับตามบัญญัติร่วมกันของชาวโลก เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการสื่อสารบ้าง เพื่อเป็นที่รับรู้ให้ตรงกันบ้าง เช่น โต๊ะ เก้าอี้ คน พ่อ แม่ สุนัข แมว ต้นไม้ ภูเขา เหล่านี้ล้วนมีอยู่จริงตามที่สมมติ ยกตัวอย่าง เช่น “คน” คือสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งมีสองขา สองแขน เวลายืนตัวตรง มีศีรษะกลม ๆ ประมาณลูกมะพร้าว นี้เรียกว่าคน ถ้าเราพบเห็นสิ่งมีชีวิตชนิดที่มีลักษณะท่าทางดังกล่าว เราก็เข้าใจได้เลยว่านั่นคือคน หรือแม้จะเป็นวัตถุที่ไม่มีชีวิต แต่ถ้าหากมีลักษณะดังกล่าวก็เรียกว่าหุ่นของคน อย่างที่เราเดินเข้าไปในร้านขายเสื้อผ้า-กางเกง หรือกระโปรง

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน สนท ศรีสำแดง, พุทธปรัชญา: ทฤษฎีความจริง, หน้า ๔๐.

^{๖๐} อภิ.ก. อ. (ไทย) ๘๐/๑๙๐/๒๑๘.; พุท. สจจนิ อุกขาสิ สมพุโธ วทต วิโร สมมติ ปรมาตตญจ ตติย นุปลพกติ.

บางครั้งเรายังรู้สึกว่าเป็นคนจริง ๆ เพราะรูปลักษณะของคนที่เราจำได้เป็นเช่นนั้นจริง ไม่ว่าคน ๆ นั้นจะเป็นใคร เป็นคนสัญชาติไหน หรือใช้ภาษาอะไร เมื่อเราพบสิ่งที่มีลักษณะหรือท่าทางดังกล่าวเราก็เข้าใจว่านั่นคือคน และแต่ละคนก็มีชื่อสมมติเรียกแตกต่างกันออกไปอีกมากมาย เช่น นาย ก นาย ข นาย ค เพื่อให้รู้กันและก็เป็นที่ยอมรับกันเช่นนั้นจริง ซึ่งแตกต่างจากวัตถุชิ้นหนึ่ง ที่มีอะไรกลม ๆ ติดอยู่สองด้านอย่างน้อยด้านละสองอัน มันสามารถหมุนเคลื่อนที่ไปข้างหน้า ถอยกลับมาข้างหลัง และเคลื่อนที่ไปตามที่ต่าง ๆ ได้ วัตถุนั้นเราไม่เรียกว่าคน แต่มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า “รถ” ตามสมมติของภาษาไทย หรือ “car” ตามสมมติของภาษาอังกฤษ ทั้งคนและรถมีอยู่จริงตามที่เรายอมรับกัน เมื่อเราเห็นสิ่งเหล่านี้ที่ไหนเราก็รู้ได้ทันทีว่าเป็นอะไร นั่นคือความมีอยู่จริงของคนและรถที่รับรู้กัน ส่วนภาษาอาจเรียกสิ่งเหล่านี้แตกต่างกันไปตามแต่ละประเทศ แต่ไม่ว่าจะเป็นคนชาติไหนภาษาใด เมื่อเห็นสองสิ่งนี้ก็จะเข้าใจได้ตรงกันว่ามันคืออะไร นอกเสียจากว่าคนป่าหรือเด็กยังไร้เดียงสาที่ไม่เคยเห็นรถเลยอาจเข้าใจเป็นสิ่งที่อื่นไปได้

ข. ปรมัตถสัจจะ: สิ่งที่จริงตามเป็นจริง หมายถึง สิ่งที่เป็นจริงตามที่มันเป็น ถึงไม่มีใครหรืออะไรไปสมมติให้มันมีมันเป็น มันก็มีก็เป็นของมันเองอย่างนั้น เช่น สิ่งที่เราเข้าใจกันว่า “มนุษย์” ตามข้อ ก ความจริงในข้อ ข นี้จะบอกกว่าที่แท้เป็นเพียงกลุ่มก้อนของวัตถุธาตุที่เกาะกุมกันอยู่เป็นหมวดหมู่ที่เรียกว่า “ขันธ” เมื่อขันธนี้ยังอยู่ที่เราสมมติเรียกกันได้ว่า “มนุษย์” ความจริงตามเป็นจริงของมนุษย์ในข้อนี้ก็คือ “ขันธ ๕” ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ เป็นสิ่งมีชีวิต ซึ่งมีความแตกต่างจากสิ่งที่สมมติเรียกว่า “รถ” ในข้อ ก ตรงที่รถเป็นเพียง รูปขันธ เท่านั้น และความจริงตามเป็นจริงของรถในข้อนี้ก็มีขันธเดียว นั่นคือ “รูปขันธ” เท่านั้น ส่วนขันธ ๕ มีแก่มนุษย์และสิ่งมีชีวิตที่เป็นสัตว์ ส่วนสิ่งมีชีวิตอื่นที่ไม่ใช่สัตว์เช่น ต้นไม้ หรือเชื้อราในทางวิทยาศาสตร์ บอกว่ามันเป็นสิ่งมีชีวิต แต่ไม่ครบทั้งห้าเพราะสิ่งมีชีวิตเหล่านั้นไม่มีจิตหรือวิญญาณ

พุทธปรัชญาในสายอภิธรรมเรียกความจริงตามเป็นจริงนี้ว่า “ปรมัตถธรรม ๔” กล่าวถึงโดยความเป็นหลักการหรือหัวใจของสิ่งมีอยู่จริงตามเป็นจริง สรุปลงโดยภาพรวมได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ความจริงสภาวะทั้ง ๔ นี้มีอยู่โดยความเป็นปรมัตถ์ หมายถึง เป็นสภาวะที่มีอยู่จริง เป็นจริงโดยความหมายที่สูงสุด (ultimate realities)^{๒๑} ถ้ามองว่าปรมัตถธรรม ๔ เหล่านี้มีอยู่ที่ไหน ความจริงปรมัตถ์เหล่านี้มีอยู่ที่สิ่งสมมติว่าเป็นตัวตนของมนุษย์แต่ละคนนั่นเอง คือมีอยู่ที่ขันธ ๕ เมื่อสรุปลงเป็น ๒ อย่างได้แก่ รูปขันธ กับ นามขันธ รูปคงเป็นรูป ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นนาม

ขันธ ๕ นี้ เมื่อจัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ หรือความจริงขั้นสูงสุดในสายอภิธรรมนั้น รูปขันธจัดเป็นรูป เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ จัดเป็นเจตสิก วิญญาณขันธเป็นจิต ส่วนนิพพานเป็นขันธวิมุตติ คือพ้นจากความเป็นขันธ และปรมัตถธรรม ๔ ยังเรียกอย่างย่อได้อีกว่า รูปธรรม กับ

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงการณราชวิทยาลัย), หน้า ๑๔๕.

นามธรรม รูปคงจัดเป็นรูป ความหมายครอบคลุมสิ่งที่เป็นวัตถุหรือสสารทั้งมวลในโลก เรียกว่า
รูปธรรม ส่วนจิต เจตสิก และนิพพานจัดเป็นนามหรืออสสาร เรียกว่านามธรรม เป็นสิ่งมิใช่วัตถุ

ความจริงตามเป็นจริงของขั้น ๕ นี้เป็นอย่างไร สนิท ศรีสำแดง อธิบายไว้ว่า หมายถึง
สภาวะที่มีอยู่จริง มีอยู่จริงอย่างไร คือ มีอยู่อย่างเป็นสัต (Being) (หมายถึงธาตุ ๔) แต่สิ่งที่เกิดจาก
ธาตุมีอยู่จริงเฉพาะกาล เฉพาะขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการช่วงหนึ่ง ๆ เป็นปรากฏการณ์ชั่วคราว
(appearance)^{๖๒} เช่นขั้น ๕ หรือสิ่งสมมติว่าตัวตนของเรา เป็นเพียงการรวมตัวของธาตุ ๔ เกิดขึ้น
แล้วดำรงอยู่ช่วงระยะหนึ่ง ไม่สามารถดำรงอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดไป เมื่อมีขั้น ๕ เกิดขึ้นลักษณะ
ทั้งสามประการที่พุทธปรัชญาเรียกว่า “สามัญลักษณ์” คือ ลักษณะทั่วไปของสิ่งทั้งปวงที่มีเสมอ
เหมือนกันได้แก่ ความเปลี่ยนแปลง (อนิจจัง) ความคงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ หรือได้แต่
เพียงชั่วคราวชั่วขณะ (ทุกขัง) แล้วแตกแยกสลายไปไม่มีอะไรต้านทานไว้ได้ (อนัตตา) ก็ปรากฏอยู่ด้วย
เสมอทุกช่วงเวลาและสถานที่ ไม่ว่าขั้น ๕ หรือตัวบุคคลจะอยู่ที่ไหนเวลาใด ลักษณะทั้งสามนี้ก็มีอยู่
ด้วยเสมอ

ภายในขั้น ๕ จึงมีทั้งลักษณะเฉพาะตัว และลักษณะสามัญคือทั่วไป ถามว่าลักษณะ
เฉพาะตัว และลักษณะสามัญคืออะไร หากกล่าวถึงสภาวะลักษณะ หมายถึง ลักษณะเฉพาะตัว
(ภาษาบาลีใช้คำว่า สภาวลกขณ) สภาว=มีเจาะจง หรือ มีเฉพาะตัว/ลกขณ = ลักษณะ ลักษณะ
หมายถึงเครื่องแสดง หรือคุณภาพ ที่มีประจำตัวโดยเฉพาะ ๆ ของปรมัตถ์นั้น ๆ ตัวอย่างเช่น รูป
ปรมัตถ์ที่มีอยู่โดยสภาวะของตน ๆ หรือรูปต้นเดิมนั้นคือธาตุ ๔ เช่น ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกิน
เนื้อที่และแน่นแข็ง อาโปธาตุ สภาวะที่เอบอบดูดซึมหรือซ่านไป เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อนหรือ
เย็น และวาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหวเคลื่อนที่ได้^{๖๓} จะเห็นว่าสภาวะของธาตุ ๔ แต่ละอย่างไม่ได้
ซ้ำหรือเหมือนกันจึงเรียกว่ามีลักษณะเฉพาะตัว

ส่วนลักษณะสามัญคือทั่วไปหรือมีร่วมกันเสมอเหมือนกันนั้น เรียกว่า สามัญลักษณ์
(ภาษาบาลีใช้คำว่า สามณณลกขณ) สามณณ= ทั่วไป ร่วมกัน/ลกขณ = ลักษณะ เป็นลักษณะที่มี
เสมอเหมือนหรือร่วมกันของสิ่งทั้งปวง หมายถึงสิ่งทั้งปวงที่เป็นสังขตธรรมต้องตกอยู่ในลักษณะ ๓
ประการนี้ คือ ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ตลอดไป ควบคุมบังคับให้อยู่ในอำนาจไม่ได้

ในเชิงปรากฏการณ์ที่ปรากฏเป็นประสบการณ์ของเรา ทั้งสภาวะเฉพาะตัวและสามัญ
ลักษณะดังกล่าวโดยตัวสภาวะจริง ๆ แล้วจะปรากฏแก่ปัญญาในภาคของการปฏิบัติอันเป็น
ประสบการณ์ตรง จะปรากฏชัดแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้นจิตตวิสุทธิ คือภาวะที่จิตสะอาด
บริสุทธิ์จากกิเลส ก็จะประจักษ์แจ้งในสภาวะลักษณะและสามัญลักษณ์ของรูปและนามที่กำลัง

^{๖๒} สนิท ศรีสำแดง, **ปรัชญาเถรวาท**, หน้า ๑๔๕.

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**,
หน้า ๘๓.

กำหนดรู้ได้อย่างชัดเจน^{๖๔} อย่างไรก็ตามสภาวะลักษณะและสามัญลักษณะทั้งสองนี้มีอยู่จริง ใครจะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม มันก็มีอยู่เป็นอยู่ของมันอย่างนั้น เป็นสิ่งปรากฏ มิใช่ไม่ปรากฏ เป็นสิ่งมีอยู่มิใช่ไม่มีอยู่ในสิ่งที่ป็นวัตถุ และสิ่งที่มีใช้วัตถุ คือรูปกับนาม

ลักษณะของสิ่งที่ป็นวัตถุนั้นปรากฏอย่างไร ในคัมภีร์อรรถกถาท่านอธิบายไว้ว่า สิ่งที่ป็นวัตถุหรือรูป มีลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ได้ ๔ ลักษณะ^{๖๕} ด้วยกันคือ

๑. ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น: growth; integration= อุปจย

๒. ความสืบต่อ: continuity= สันตติ

๓. ความทรุดโทรม: decay = ชรตา

๔. ความปรวนแปรแตกสลาย: impermanence=อนิจจตา

ลักษณะทั้ง ๔ ประการนี้เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ความเป็นไปของวัตถุหรือสสารที่มีอยู่ในโลกทุกชนิดสามารถปรากฏแก่ผัสสะของเราได้โดยอาศัยอายตนะเป็นตัวเชื่อม

ในฝ่ายพระอภิธรรมปิฎก^{๖๖}กล่าวถึงลักษณะทั้ง ๔ นี้ในลักษณะการตั้งคำถามแล้วตอบ เช่น ถามว่า รูปที่เป็นอุปจยรูปนั้น เป็นไฉน? ตอบว่า คือความแรกเกิดของอายตนะนั้นเองชื่อว่า อุปจยรูป=ความเกิดขึ้นของรูป, รูปที่เป็นสันตติรูปนั้น เป็นไฉน? ตอบว่า คือความเจริญของรูปนั้นเองชื่อว่า สันตติรูป=ความสืบต่อของรูป, รูปที่เป็นชรตารูปนั้น เป็นไฉน? ตอบว่า คือความชรา ความคร่ำคร่า พินหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยว อายุหมดไป ๆ นั้นเองชื่อว่า ชรตารูป=ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ของรูป, รูปที่เป็นอนิจจตารูปนั้น เป็นไฉน? ตอบว่า คือความสิ้นไป เสื่อมไป แตกสลายหายไปของรูปนั้นเองชื่อว่า อนิจจตารูป=ความไม่เที่ยงของรูป

สภาวะลักษณะคือลักษณะเฉพาะตนของรูปนี้ แม้เราจะไม่รู้จักชื่อบัญญัติของมันก็ตาม มันก็สามารถปรากฏให้เราารู้ได้ หรือเราสามารถรับรู้มันได้ ทั้งที่เราไม่รู้จักชื่อของมัน ยกตัวอย่างลักษณะของธาตุไฟ ทารกที่ไร้เดียงสาจับก็ร้อนเหมือนผู้ใหญ่จับทั้งที่ทารกไม่รู้ว่ำนั่นคือไฟและมันร้อนอย่างไร อีกตัวอย่างหนึ่งของลักษณะเฉพาะตนของรูปในชั้น ๕ ขอยกตัวอย่างเฉพาะลักษณะข้อที่ ๓ ซึ่งปรากฏชัด เมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะ เสด็จออกนอกเมืองกับนายฉันทะ ได้เห็นลักษณะรูปร่างโก่งงอ หน้าตาเหี่ยวแห้ง แก้มตอบ ผิวหนังเหี่ยวยุ่น มีผมสีขาว ของชายคนหนึ่ง แต่เจ้าชายไม่รู้จะเรียกลักษณะนั้นว่าอย่างไร เพราะตั้งแต่ประสูติกาลจนเติบโตยังไม่เคยมีใครกล่าวคำนั้นให้ได้ยิน จึงตรัสถามนายฉันทะว่า นั่นอะไร? เมื่อได้รับคำตอบจึงได้รู้ว่าสภาวะลักษณะเช่นนี้เองเรียกว่าความแก่ ต่อไป

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน เชมเย สยาดอ, วิปัสสนากรรมฐานไม่ยากอย่างที่คิด และ ปฏิจจนูปบาท เรื่องยากที่ต้องรู้, แปลโดย มณฑาทิพย์ คุณวัฒนา, (ชลบุรี: วัดภักทันทะอาสาฬหาราม, ๒๕๔๗), หน้า ๒๖.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๕.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๓๔-๕๓๗/๒๑๔., อภิ. สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๑-๖๔๔/๒๐๔-๒๐๕.

ก็ไม่จำเป็นต้องถามอีกแล้ว เมื่อเห็นใครในลักษณะเช่นนี้ก็เข้าใจได้เลยว่าคือคนแก่ นั่นเพราะรูปมี
อาการหรือลักษณะที่เรียกว่าชรตารูปปรากฏ

๓.๓.๓ สิ่งที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เอง

อะไรคือสิ่งที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เอง สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งสากลในความหมายที่นักปรัชญา
ถกเถียงกันมายาวนานว่าเป็น สัต หรือ สภาวะ (being) ด้วยหรือไม่

ความจริงพุทธปรัชญาได้กล่าวรวมไว้ในคำว่า “ขันธ” ที่แปลว่า “กอง” หรือ “หมวด”^{๖๗}
หมายถึงเป็นหมวดหมู่ของรูปธรรมและนามธรรม เป็นองค์ประกอบรวม (Aggregate) ของชีวิต^{๖๘} กอง
แห่งรูปได้แก่กลุ่มสภาวะหลักอันเป็นฐานหรือที่อาศัยเกิดของสภาวะรองอาจเรียกว่าเป็นคุณลักษณะ
ของสภาวะหลักก็ได้ และคำว่า “ธรรม” ในที่นี้ ได้แก่ “ปรมัตถธรรม” หมายถึง สิ่งที่เป็นจริงโดย
ความหมายสูงสุด (ultimate realities)^{๖๙} เมื่อกล่าวถึงสภาพธรรมจึงไม่มีสิ่งใดที่นอกเหนือไปจาก
ความเป็นจริงเหล่านี้ได้อีก ภายในขันธ ๕ มีสิ่งที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เองที่เรียกว่า “ธาตุ” ในที่นี้จะ
กล่าวถึงเฉพาะวัตถุธาตุ คือธาตุที่เป็นวัตถุหรือสสารที่สามารถทรงสภาพอยู่ได้เอง

วัตถุหรือธาตุเป็นสิ่งที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เองนี้เป็นความจริง และเป็นความจริงชนิดที่
มีอยู่จริง สนิท ศรีสำแดง กล่าวว่า “เป็นสิ่งสากลในความหมายที่นักปรัชญาเรียกกันว่า สัต หรือ
สภาวะ (being)”^{๖๙} สสารหรือธาตุคือสิ่งที่เป็นส่วนประกอบของสิ่งที่เป็นรูป เป็นสิ่งมีอยู่อย่างเป็น
สภาวะ (being) นั้นมีทัศนะที่แตกต่างกันอย่างไ

เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ ในสายปรัชญาตะวันตกเขาจัดแบ่งไว้เป็นกลุ่มแนวคิดอยู่สองกลุ่ม
หลัก ๆ คือ กลุ่มวัตถุนิยม เข้าใจว่า ในโลกและจักรวาลมีเพียงวัตถุหรือสสารที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้
เอง ส่วนกลุ่มจิตนิยม เข้าใจว่า ในโลกและจักรวาลมีเพียงจิตหรือวิญญาณ และบางคนเชื่อว่าจิตหรือ
วิญญาณมีอยู่อย่างเป็นอมตะ ความเชื่อเช่นนี้มักเป็นกลุ่มปรัชญาศาสนาแบบเทวนิยม เช่น
คริสต์ศาสนาของทางตะวันตก และศาสนาพราหมณ์-ฮินดูของฝ่ายตะวันออก มีความเชื่อที่คล้ายกันว่า
จิตสัมบูรณ์หรืออาตมันสามารถดำรงสภาพอยู่ได้โดยไม่ต้องขึ้นกับวัตถุ

^{๖๗} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๘๔.

^{๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๔๕.

^{๖๙} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า ๑๔๗.

ในปรัชญาอินเดียเมื่อเทียบกับสองกลุ่มของปรัชญาตะวันตกก็พอจะพบแนวคิดดังกล่าวปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตรที่กล่าวถึงทิวฐิ ๖๒^{๗๐} ความจริงก็คือกลุ่มนักคิดของปรัชญาอินเดียที่พอถือเป็นต้นแบบทางอภิปรัชญาของสำนักปรัชญาอินเดีย ซึ่งมีอยู่ก่อนและร่วมสมัยกับพุทธปรัชญา

ในพุทธปรัชญากล่าวถึงสิ่งมีอยู่ที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เอง คือ ธาตุ ๔ เป็นรูปหรือวัตถุหรือในปรัชญาตะวันตกเรียกกันว่าสสารหรือสสาระ อันเป็นส่วนประกอบที่ก่อให้เกิดเป็นกลุ่มก้อนของวัตถุหรือสิ่งต่าง ๆ บนโลกนี้ รวมทั้งร่างกายของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายด้วย ที่ประกอบขึ้นจากธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ มันเป็นที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เองโดยธรรมชาติ จะมีผู้รู้หรือไม่รู้ก็ตาม สิ่งเหล่านี้มันก็มีอยู่อย่างนั้นเอง สิ่งเหล่านี้ก็คือ มหาภูตรูป ๔ (Mahabhuta: the Four Primary Elements) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุ ๔ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือ มีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีอิตตา มิใช่สัตร มิใช่ชีวะ^{๗๑} เป็นเพียงสภาวะที่มีอยู่ เรียกว่า “ธาตุ” ที่แปลว่า “สภาพที่ทรงไว้” หมายถึงทรงไว้ซึ่งสภาพของตน การทรงสภาพของตนมีอยู่ ๒ ประเภท คือ ทรงสภาพของตนไว้ได้เอง โดยไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่น ได้แก่ธาตุ ๔ และสภาพที่ทรงสภาวะลักษณะของตนไว้ได้แต่มีเงื่อนไขว่าต้องอาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้นก่อนแล้วจึงสามารถทรงสภาพของตนเอาไว้ในการทำหน้าที่ของตน ๆ ได้แก่ ธาตุที่เกิดจากการอาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้น นั่นคืออาศัยธาตุหลัก ๔ อย่างนั้นเกิดขึ้นก่อนจึงมีคุณสมบัติทรงสภาพอันเป็นหน้าที่ของตน ๆ ได้ หมายถึงอุปาทายรูป ๒๔^{๗๒} เมื่อมหาภูตรูป ๔ ยังไม่เกาะกุมกันเกิดขึ้น อุปาทายรูป ๒๔ ก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย จึงเรียกว่าอุปาทายรูป คือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ของตน ๆ

ดังนั้น สภาพที่ทรงไว้ จึงมีความหมายที่ครอบคลุมทั้งสภาพของรูปธรรมและนามธรรมแต่สิ่งที่ทรงสภาพของตนอยู่ได้เองในที่นี้หมายเอาเฉพาะมหาภูตรูป ๔ เท่านั้น เหตุผลเพราะมหาภูตรูป ๔ หรือธาตุทั้ง ๔ นั้น เป็นสิ่งมีอยู่อย่างเป็นมูลฐานที่ก่อให้เกิดสิ่งอื่นตามมา เช่นสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลายที่เรียกว่า “อนุปาทินกสังขาร” คือสังขารที่ไม่มีวิญญูณครอง ได้แก่ วัตถุที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น ก้อนกรวด ก้อนหิน ก้อนดิน เม็ดทราย ต้นไม้ และวัตถุที่ถูกสร้างขึ้นจากฝีมือของมนุษย์ เช่น อาคาร บ้านเรือน รถ และยานพาหนะอื่น ๆ เป็นสิ่งไร้จิตสำนึก คือไม่มีวิญญูณครอง

ความจริงในพุทธปรัชญา เมื่อกล่าวถึงธาตุอันหมายถึงความจริงที่ทรงสภาพของตนไว้ได้ นั้น ท่านไม่ได้กล่าวไว้เพียงธาตุที่เป็นวัตถุหรือสสาร ๔ อย่างเท่านั้น แต่ท่านกล่าวไว้ถึง ๓ หมวดหลักๆ ด้วยกัน คือ

^{๗๐} ทิวฐิ ๖๒ คือทฤษฎีทางอภิปรัชญาที่มีอยู่ในอินเดีย ทั้งก่อนและร่วมสมัยกับพระพุทธองค์ มีอยู่ทั้งหมด ๖๒ ทฤษฎี ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/ ๒๘/ ๑๑.

^{๗๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๙.

^{๗๒} อุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่ ปสาทรูป ๕, โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๔, ภาวรูป ๒, หัตถรูป ๑, ชีวีตรูป ๑, อาหารรูป ๑, ปริจเฉทรูป ๑, วิญญูติรูป ๒, วิการรูป ๓, ลักษณะรูป ๔.

หมวดที่ ๑ คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม

หมวดที่ ๒ คือ ธาตุ ๖ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ

หมวดที่ ๓ คือ ธาตุ ๑๘ ได้แก่ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ, โสธธาตุ สัทธาธาตุ โสธวิญญาณธาตุ, ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

จากการแสดงธาตุไว้ทั้ง ๓ หมวดนี้จึงครอบคลุมธาตุที่เป็นวัตถุและธาตุที่เป็นจิต จึงพบคำตอบว่าสิ่งมีอยู่ สัต หรือ สภาวะ นั้นมีอยู่ทั้งที่เป็นวัตถุและเป็นจิต ในกลุ่มนักคิดปรัชญาร่วมสมัยกับพุทธปรัชญา ก็ยอมรับในสิ่งมีอยู่ สัต หรือ สภาวะนี้ว่า เป็นเพียงวัตถุก็มี เป็นเพียงจิตก็มี เป็นทั้งวัตถุและจิตก็มี เพราะบางสำนักเลือกถือเอาเฉพาะสิ่งมีอยู่ที่เป็นวัตถุ บางสำนักก็เลือกถือเอาเฉพาะสิ่งมีอยู่ที่เป็นจิต และบางสำนักก็ถือเอาสิ่งมีอยู่ทั้งสองรวมกัน จึงพอสรุปเป็นสำนักคิดไว้ ๓ กลุ่มหลัก ๆ ด้วยกันคือ

๑. กลุ่มวัตถุนิยม เห็นว่า วัตถุเท่านั้นเป็นองค์ประกอบของความจริง

๒. กลุ่มจิตนิยม เห็นว่า โลกและจักรวาล คือ จิต (Spirit)

๓. กลุ่มทวินิยม เห็นว่า ทั้งจิตและวัตถุเป็นความจริงเสมอกัน

ในแต่ละกลุ่มก็เชื่อถือแตกต่างกันออกไปอีกในรายละเอียด แม้แต่ในกลุ่มเดียวกันบางคนก็เชื่อว่าวัตถุไม่เคยสูญหายคือมีอยู่ตลอดเวลา บางคนบอกว่าวัตถุมีอยู่เพียงชั่วคราว บางคนบอกว่าจิตเป็นอมตะดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ บางคนบอกว่าจิตมีอยู่เพียงชั่วคราว

ในสองกลุ่มแรกเน้นหนักกันไปคนละขั้ว เรียกว่าสุดโต่งกันคนละด้าน จึงยากที่จะประสานกันได้ เช่นในบางลัทธิที่ร่วมสมัยกับพุทธปรัชญาเชื่อว่า “มนุษย์คือที่ประชุมของมหาธาตุรูป ๔ เท่านั้น เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม...ร่างกายสิ้นสุดลงแค่ป่าช้า”^{๗๓} จึงมีทัศนะว่ามนุษย์หลังจากตายแล้วอรรถาชาตสูญ ไม่มีการเกิดใหม่เพราะไม่ได้เชื่อว่ามีวิญญาณธาตุรวมอยู่ด้วย ถือเป็นที่ที่แย้งต่ออรรถาชาตในปรัชญาจิตนิยมแบบพราหมณ์-ฮินดูด้วย ทัศนะในลักษณะนี้ พระมหาประยูร ธมฺมจิตโต (มีฤกษ์)^{๗๔} ท่านอธิบายว่ามีทัศนะที่คล้ายกันนี้ด้วยก็คือ

“ในทัศนะนี้เห็นว่าเป็นเพียงหมวดธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ดิน ไฟ น้ำ ลม เท่านั้น เมื่อธาตุเหล่านี้มีการเปลี่ยนแปลงไปอยู่ในรูปแบบของร่างกายจึงเกิดวิญญาณขึ้น เหมือนอย่างฤทธิ์ของน้ำมาเกิดจากส่วนผสมบางอย่างที่ผสมกันเข้า เมื่อองค์ประกอบเหล่านี้ถูกทำลายหรือแยกสลาย

^{๗๓} ที. ซี. (ไทย) ๙/ ๑๗๑/ ๕๗.

^{๗๔} ปัจจุบันท่านดำรงสมณศักดิ์เป็น พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต ป.ธ.๙ , พธ.บ. , Ph.D) ศาสตราจารย์ ราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์ กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะภาค ๒ คณะเลขาฯ ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เจ้าอาวาสวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร.

วิญญาณก็สิ้นสุดลงทันที ดังนั้นตัวตน (อาตมัน) จึงเป็นเพียงร่างกายที่มีวิญญาณเป็นลักษณะพิเศษเท่านั้น”^{๗๕}

อาตมัน หรือ ตัวตน หมายถึงเพียงแค່ร่างกายเท่านั้น จะเห็นว่าแนวคิดดังกล่าวโน้มไปทางฝ่ายวัตถุนิยมอย่างชัดเจน ทศณะดังกล่าวนี้เป็นของเจ้าลัทธิที่ชื่อว่าอชิตะเกสกะมพล ส่วนทศณะที่เป็นวัตถุนิยมโดยแท้ก็อีกสำนักหนึ่งได้แก่ทศณะของลัทธิจารวากเป็นสำนักวัตถุนิยมของปรัชญาอินเดียโดยแท้

ส่วนกลุ่มที่เชื่อว่าจิตเท่านั้นเป็นสิ่งมีอยู่ เป็นทศณะที่เชื่อว่ามิจิตสมบูรณ์อยู่อย่างเป็นอัตโนมัติ อยู่เหนือปรากฏการณ์ทั้งปวง สรรพสิ่งที่ปรากฏล้วนออกมาจากจิตหรืออัตตาชนิดนั้น ความเปลี่ยนแปลงเป็นเพียงปรากฏการณ์มายา แต่ความจริงสูงสุดคือพรหมันและอาตมัน อันได้แก่ตัวอัตตานั้นเองยังคงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง อัตตาชนิดนี้มีอยู่อย่างไร สนิท ศรีสำแดง อธิบายไว้ว่า

“สิ่งที่ไม่ใช่วัตถุ(non-matter)มองไม่เห็น สัมผัสด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ไม่ได้ วัตถุไม่ได้ ชั่งตวงไม่ได้ แต่มีอยู่จริง มีลักษณะว่องไว มีพลัง...สิ่งมิใช่วัตถุเป็นหนึ่งในส่วนประกอบของจักรวาล เป็นลัทธิที่ยึดถือว่าจิตเท่านั้นมีจริง วัตถุเป็นเพียงเครื่องมือเป็นที่อาศัยของจิต ยังมีลัทธิที่แยกวิญญาณต่างหากจากร่างกายอย่างชัดเจน ถือว่าวิญญาณต่างจากกาย ในคัมภีร์อุปนิษัทเชื่อว่าวิญญาณมีขนาด มีรูปร่าง เช่น มีขนาดเท่าหัวแม่มือ บางคัมภีร์บอกว่า ขนาดเล็กกว่าเม็ดข้าว พวกอาชีวกบางคนเชื่อว่า วิญญาณมีแปดเหลี่ยม หรือกลมเหมือนผลส้ม ขยายตัวได้ห้าร้อยโยชน์ บางคนเชื่อว่าวิญญาณสีน้ำเงิน”^{๗๖}

ในการอธิบายความมีอยู่ของจิตในลักษณะนี้ค่อนข้างเอียงไปทางวัตถุนิยมมากกว่า เพราะเห็นว่าจิตมีรูปร่าง และขนาดซึ่งเป็นลักษณะของวัตถุหรือสสารนิยม

กลุ่มที่มีทศณะแบบกลาง ๆ เกิดขึ้นยอมรับสองทศณะเข้าไว้ด้วยกัน เพื่อประสานแนวคิดอย่างหนึ่ง หรืออาจเพราะความจริงเป็นเช่นนั้นอย่างหนึ่ง พุทธปรัชญาจึงเข้าได้กับกลุ่มหลังนี้มากกว่า เพราะยอมรับในความจริงว่า เป็นทั้งวัตถุและจิต แต่ในความหมายว่าความจริงทั้งสองอย่างนี้ไม่ได้มีอยู่อย่างเป็นอัตตาที่ถาวร ซึ่งรายละเอียดจะแตกต่างจากสองกลุ่มแรกและแตกต่างจากทศณะในแบบของปรัชญาตะวันตกอีกด้วย

พุทธปรัชญาแม้จะยอมรับความมี ๒ อย่าง คือ รูป-นามก็จริง แต่ในความมีของสภาวะทั้งสองกลับไม่ได้มีอยู่อย่างเป็นตัวตนคงที่หรือไม่แตกสลาย ความมีของทั้งสองชั่วแนวคิด แม้จะเชื่อว่า“มีอยู่”เหมือนกัน แต่ในความมีแตกต่างกัน หมายถึงความมีของธาตุ ๔ หรือมหาภูตรูป ๔ แม้พุทธปรัชญาจะยอมรับว่ามีอยู่ แต่ไม่ได้มีอยู่อย่างเป็นสิ่งยืนพื้น หรือเป็นเนื้อสารเหมือนท่านปุกุฏัจจายนะ

^{๗๕} Prayoon Mererk [Phramaha], “Selflessness in Sartre’s Existentialism and Early Buddhism, [Bangkok Thailand: Mahachulalongkorn Buddhist University, 1988], 94.

^{๗๖} สนิท ศรีสำแดง, **ปรัชญาเถรวาท**, หน้า ๑๔๕.

ที่เชื่อว่า“สภาวะทั้ง ๗ ประการ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ สุข ทุกข์ และชีวะ”^{๗๗} สภาวะทั้ง ๗ นี้อยู่ร่วมกันได้ ไม่กระทบกัน ไม่เบียดเบียนกัน เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นความแท้จริงที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีใครสร้าง ไม่สูญสลาย เป็นอยู่ชั่ววินาที แต่ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตก็เป็นเพียงการรวมตัวกันของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้น

พุทธปรัชญายอมรับในสภาวะดังกล่าวว่ามีอยู่จริง แต่ไม่ใช่สิ่งนิรันดร์ เป็นสิ่งเกิดจากเหตุปัจจัย เหตุผลเพราะเมื่อรู้ความจริงดังกล่าวก็บรรลุเป้าหมายของพุทธปรัชญาคือการปลดปล่อยจิตให้อิสระจากการยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า“สพเพ ธมมา นาล อภินิเวสยา”^{๗๘} แปลว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” คำถามที่ตามมาคือ ธรรมทั้งปวงคืออะไรบ้าง พระอรุณกถาจารย์ท่านจึงขยายความเอาไว้ว่า^{๗๙} “ธรรมทั้งปวงหมายถึงชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ เป็นธรรมที่ไม่ควรมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ เพราะเป็นภาวะไม่ดำรงอยู่โดยอาการที่บุคคลจะยึดถือเอาไว้ได้

ธรรมทั้งปวงจึงกล่าวถึงความเป็นมนุษย์ ในความเป็นมนุษย์เป็นทั้งสัตว์โลกและสังขารโลก พุทธปรัชญาสนใจในเรื่องสังขารโลกโดยพระพุทธองค์ตรัสว่า “ตถาคตตรัสรู้โลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกในร่างกายนี้แหละ อันมีประมาณว่าหนึ่ง มีสัญญา มีใจครอง”^{๘๐} คำว่าโลกในที่นี้จึงหมายถึงมนุษย์ที่มีองค์ประกอบอยู่ ๕ ประการที่เรียกว่าชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือย่อลงเรียกว่า นาม-รูป นามมีวิญญาณเป็นฐานก่อให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ พร้อมทั้งความจำได้หมายรู้และการปรุงแต่งเรื่องราวให้ดีไม่ดีย่าง ๆ รูปเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายที่ประกอบกันขึ้นจากธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ที่เรียกว่ามหาภูตรูป ซึ่งเป็นฐานให้ก่อให้เกิดลักษณะของสิ่งอาศัยที่เรียกว่าอุปาทายรูปที่มีคุณลักษณะตามหน้าที่ของมัน

พุทธปรัชญาให้การยอมรับความจริงทั้งสองอย่าง คือ ทั้งวัตถุและจิตดังกล่าว แต่ไม่ได้ยอมรับว่ามีอยู่โดยความเป็นตัวตนที่ถาวร ดังนั้นจึงควรทำความเข้าใจเรื่องความมีอยู่ของลัทธิร่วมสมัยกับความมีอยู่ของพุทธปรัชญาว่าหมายถึงอย่างไร

สมภาร พรหมทา ได้แสดงทัศนะไว้ว่า เมื่อชาวอติถิกวาตะกล่าวถึง “ความมีอยู่” นั้นหมายความว่าอย่างไร

“คำว่า มีอยู่ มีความหมายสัมพันธ์ไปถึงเรื่องสองเรื่อง คือ ก. เรื่องเวลา ข. เรื่องสถานที่หรืออวกาศ ที่ว่ามีความสัมพันธ์ไปถึง หมายความว่าเมื่อเรากล่าวว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่ คำกล่าวนั้นแฝงความหมายเกี่ยวพันไปถึงเรื่องเวลาและสถานที่....คำว่า มีอยู่ จะมีความหมายก็ต่อเมื่อคำ

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๔/๕๗.

^{๗๘} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๓๔/๔๖๒., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑.

^{๗๙} ม.ม.อ. ๒/๓๙๐/๒๐๕-๒๐๖

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๓๗.

นี้เกี่ยวโยงไปถึงคำว่าเวลาและสถานที่ เราไม่สามารถใช้คำว่ามีอยู่อย่างโดด ๆ โดยไม่สัมพันธ์กับเรื่องเวลาและสถานที่”^{๘๑}

ระหว่างคำสองคำนี้คือ คำว่า “มีอยู่” กับ “ดำรงอยู่” ใช้ในความหมายเดียวกัน ทศณะดังกล่าวเป็นการนิยามความมีอยู่ หรือดำรงอยู่ ตามแนวคิดของสำนักอรรถิภาวาทะสองสำนัก ได้แก่

๑. สำนักปรัชญาสัสตทิฏฐิของท่านปุฏฐกัจจายนะที่เชื่อว่า โลกและจักรวาลนี้มีของเจ็ดสิ่งนี้อยู่แล้ว คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สุข ทุกข์ และชีวะ ของทั้งเจ็ดสิ่งเหล่านี้มีอยู่อย่างเป็นหน่วยมูลฐานของจักรวาล เป็นสิ่งมีอยู่อย่างคงทน ไม่แปรสลาย คงที่เป็นอมตะ แต่มีอยู่จำนวนจำกัด ไม่เพิ่ม ไม่ลด สิ่งเหล่านี้มีอยู่ตลอดกาลนับจากอดีตที่เราไม่สามารถสาวไปถึงได้มาจนถึงปัจจุบันก็ยังคงอยู่ เมื่อสิ่งทั้งเจ็ดเหล่านี้มารวมกันเข้าก็เกิดเป็นสิ่งที่ต่าง ๆ บนโลก เมื่อถึงช่วงเวลาหนึ่งก็จะแยกสลายออกจากกัน กลายกลับไปเป็นสิ่งเจ็ดอย่างนั้นตามเดิม เมื่อกล่าวถึงคำว่า “มีอยู่” ตามทัศนะของสำนักนี้ก็จะเห็นว่า มีของเจ็ดสิ่งเหล่านี้ยืนโรงอยู่ จึงเรียกสำนักนี้ว่า “สัสตทิฏฐิ” เพราะกายมนุษย์ที่ประกอบขึ้นจากสิ่งทั้งเจ็ดดังกล่าวมีอยู่อย่างเป็นตัวตนอมตะไม่เคยแปรสลายหรือสูญหายไปไหน เป็นเนื้อสาร จึงจัดสำนักคิดนี้เข้าในกลุ่ม “อรรถิภาวาทะ” คือเชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่”

๒. สำนักพุทธปรัชญากลุ่มสัพพัตติภาว^{๘๒} มีทัศนะว่า มนุษย์ประกอบด้วยชั้น ๕ หรือกล่าวรวม ๆ ว่ารูปกับนามหรือกายกับจิต สำนักพุทธปรัชญากลุ่มนี้将有ความเชื่อเหมือนชาวพุทธทั่วไปว่ากายกับจิตมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา แต่แตกต่างจากสำนักพุทธปรัชญาเถรวาทคือภายในสภาพความเปลี่ยนแปลงนั้นกลับมีบางสิ่งบางอย่างยังดำรงอยู่ สมภาร พรหมทา ใช้คำว่า “ยืนโรงอยู่” ซึ่งชาวสัพพัตติภาวาทะเรียกสิ่งนี้ว่า “ขันธภาวะ” มีอยู่ ๕ ภาวะตามจำนวนชั้น ๕ คือ รูปภาวะ เวทนาภาวะ สัญญาภาวะ สังขารภาวะ วิญญาณภาวะ ขันธภาวะนี้เองเป็นตัวตนเก่าภายในที่สืบทอดความเป็นคนในขณะที่ตัวตนภายนอกเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา^{๘๓} สองสำนักนี้มีความแตกต่างกันในรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องทางกายภาพ สำนักสัพพัตติภาวาทะสร้างแนวคิดเรื่องขันธภาวะขึ้นเพื่ออธิบายความสืบทอดผลของกรรม ซึ่งสอดคล้องกับความหมายในฝ่ายอภิธรรมก็คือ “ภวังคจิต” ซึ่งเป็นจิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตที่เป็นฐานยืนพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย เหตุผลเพราะสำนักสัพพัตติภาวาทะเชื่อถือในคัมภีร์พระอภิธรรมเป็นหลัก

^{๘๑} สมภาร พรหมทา, “อรรถิภาวาทะกับนัตติภาวาทะในพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (ภาควิชาปรัชญา)* (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๔๑.

^{๘๒} สัพพัตติภาวาทะ เป็นสำนักพุทธปรัชญาเถรวาทที่ยืนยันว่า “ความจริงมีหลายอย่าง” และมีอยู่อย่างอิสระแก่กันระหว่างธรรมชาติของโลกและของจิต ยอมรับว่ามีทั้งโลกภายนอกและโลกภายใน โลกภายนอกคือวัตถุและโลกภายในคือจิตมีความแตกต่างกัน สรุปทัศนะของสำนักนี้เชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” คือมีอยู่ทั้ง ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน *เรื่องเดียวกัน*, สมภาร พรหมทา, “อรรถิภาวาทะกับนัตติภาวาทะในพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาควิชาปรัชญา)*, หน้า ๒๐.

ในพระไตรปิฎกนั้นกล่าวถึงสิ่งทั้งปวงหมายถึงอะไรบ้าง และสิ่งทั้งปวงมีอยู่อย่างไร มีพระพุทธรวณะที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟัง ก็อะไรเล่าชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวง’ นั่นคือ จักขุกับรูป โสตะกับสัททะ ฆานะกับคันธะ ชิวหากับรส กายกับโผฏฐัพพะ มโนกับธรรมารมณ์ นี่เราเรียกว่า ‘สิ่งทั้งปวง’”^{๔๔} ฉะนั้น “สิ่งทั้งปวง” จึงหมายถึงกายกับจิต หรือรูปกับนาม ซึ่งความหมายโดยกว้างเท่ากับโลกภายนอกคือวัตถุกับโลกภายในคือจิต ตามทัศนะของสำนักสัพพัตติกาวาท แต่แตกต่างกันตรงที่ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือไม่มีอยู่ ถ้าหากมีอยู่มีอยู่อย่างไร

ตามทัศนะของพุทธปรัชญาสำนักสัพพัตติกาวาทเชื่อว่า “สิ่งทั้งปวง” มีอยู่อย่างเป็น “ขันธภาวะ” ดังที่กล่าวแล้ว ส่วนในพุทธรวณะข้างต้นนั้น ไม่ได้มีความหมายว่ามีอยู่เช่นนั้นแม้กล่าวถึง “สิ่งทั้งปวง” ไว้ก็จริง แต่มิได้หมายความว่า “มีอยู่หรือไม่มีอยู่” เพียงแต่กล่าวไว้เป็นกลาง ๆ ว่า ถ้ายังมีเหตุปัจจัยก็มีอยู่ ถ้าหมดเหตุปัจจัยก็ไม่มีอยู่

ข้อนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสแก้ข้อสงสัยของพระกัจจานโคตรที่ทูลถามว่า ความเข้าใจอะไรที่เรียกว่าความเข้าใจที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) พระพุทธองค์ตรัสว่า^{๔๕}

“กัจจานะ ส่วนมากโลกนี้อาศัยส่วนสุด ๒ อย่าง คือ (๑) ความมี (๒) ความไม่มี....ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้ง ๒ นี้ แสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้’”

ฉะนั้นแม้จะกล่าวถึงว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” หรือปฏิเสธว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่” ก็ล้วนเป็นความเห็นที่ยังไม่ถูกต้อง เพราะเป็นทัศนะที่สุดโต่งไปคนละด้าน เรื่อง “ความมี (อตถิตี=being)” กับ “ความไม่มี (นตถิตี=non-being)” ถือเป็นปัญหาทางอภิปรัชญา ในพุทธปรัชญาได้แสดงทัศนะต่อเรื่องนี้ไว้อย่างไร

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า “สิ่งทั้งปวง” หมายถึงสิ่งที่เป็นวัตถุในโลกและจิตใจของมนุษย์ เท่ากับพุทธปรัชญาก็ยอมรับว่าวัตถุมีอยู่จริง และมีอยู่ด้วยตัวมันเองหรือเป็นสิ่งในตัวเอง มันมีอยู่ ดำรงอยู่ในลักษณะความเป็นธาตุที่ทรงสภาพของตนไว้ หมายถึงธาตุ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ในวัตถุชิ้นหนึ่งเช่น โต๊ะตัวนี้ มันมีสภาวะของธาตุทั้ง ๔ นี้อยู่เป็นองค์ประกอบ หรือเรียกว่ามหาภูตรูป ๔

^{๔๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒., ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๔/๑๙.; “สพฺพํ โว ภิกขเว เทสิสสามิ ตํ สุณณฺท ๑ กิณฺจ ภิกขเว สพฺพํ จกฺขุญฺเจว รูปา จ โสถณฺจ สทฺทา จ ฆานณฺจ คนฺธา จ ชิวหา จ รสา จ กาโย จ โผฏฺฐพฺพา จ มโน จ ธมฺมา จ ๑ อิทํ วุจฺจติ ภิกขเว สพฺพํ ๑”

^{๔๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๐/ ๑๗๔., ส.ช. (บาลี) .; “ทฺวณฺนิสฺสํ โขว ยถา กจฺจํ โลโก เยภฺยเยน อตฺถิตฺตฺวญฺเจว นตฺถิตฺตฺว จ...เอเต เต กจฺจํ อุโป อนฺเต อนุปคมฺม มชฺเฌน ตถาคโธ ธมฺมํ เทเสติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ๑เปฯ เวมตฺตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนธสฺส สมฺภูโย โหติ ๑ อวิชฺชา เตว อสฺส วิราคณิโรธา สงฺขารนิโรธ ๑เปฯ เวมตฺตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนธสฺส นิโรโธ โหติติ ๑

เพราะเป็นธาตุที่เป็นพื้นฐานของความเป็นสิ่งต่าง ๆ ได้หลากหลาย แต่ธาตุทั้ง ๔ นี้ เมื่อทอนลงไปจนไม่สามารถจะลดทอนลงได้อีกแล้ว ธาตุแต่ละอย่างก็มีอยู่อย่างเป็นภาวะ (being) ในตัวมันเอง ตรงนี้แม้มันมีอยู่แต่กลับไม่ได้เป็นภาวะเหมือนในทัศนะของสำนักสัพพัตถิกาทว่า มีอยู่อย่างเป็น “ขันธภาวะ” เพราะขันธภาวะมีความหมายเท่ากับอัตตา แต่พุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธความมีอยู่อย่างอัตตาจึงถือว่าปฏิเสธภาวะแบบขันธภาวะ

พุทธปรัชญายอมรับว่าการรวมตัวกันของมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้จึงเกิดเป็นวัตถุขึ้นหนึ่งรวมทั้งร่างกายของมนุษย์ด้วย แต่ร่างกายของมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่จะมีธาตุรู้หรือวิญญาณธาตุรวมอยู่ด้วยจึงเป็นสิ่งที่มีชีวิต รวมทั้งสิ่งมีชีวิตทั้งหลายด้วย แต่ถ้าลำพังเฉพาะการรวมตัวกันของธาตุทั้ง ๔ จะไม่ก่อให้เกิดเป็นสิ่งมีชีวิตได้ จะเป็นได้แค่วัตถุ เช่น ก้อนกรวด ก้อนหิน และวัตถุทั้งหลายในโลก

ฉะนั้นถึงแม้พุทธปรัชญาจะยอมรับในสิ่งมีอยู่สองชนิดคือ วัตถุกับจิต แต่มิได้ยอมรับว่ามันมีอยู่อย่างเป็นอัตตาถาวร เหมือนอย่างชาวอัสติกาและสัพพัตถิกาท ในความเห็นว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่ควรเป็นความเห็นที่ถูกต้องด้วย คือ เห็นว่ามีอยู่เพราะมันยังมีเหตุปัจจัย เห็นว่าไม่มีอยู่ก็เพราะเหตุปัจจัยมันดับ ตามที่ตรัสไว้ว่า^{๘๖}

“กัจจानะ ผู้ที่เห็นการเกิดของโลกด้วยปัญญาอันถูกต้องตามความเป็นจริง จะไม่ยึดถือว่า มีสิ่งไม่มีอยู่ในโลก สิ่งนั้นไม่มี และผู้ที่เห็นความดับของสิ่งทั้งปวงด้วยปัญญาอันถูกต้องตามความเป็นจริง จะไม่ยึดถือว่า สิ่งที่มีอยู่ในโลกสิ่งนั้นไม่มีอยู่ ข้อที่ว่าทุกสิ่งมีอยู่ตลอดไปเป็นความคิดสุดขีด และข้อที่ว่าไม่มีสิ่งใดมีอยู่จริงก็สุดขีดเหมือนกัน”

สมภาร พรหมทา ได้สรุปทัศนะของสามสำนักดังกล่าวที่เป็นแนวคิดร่วมสมัยกัน แต่มีทัศนะที่แตกต่างกัน นั่นคือ ระหว่างสำนักอัสติกาและสำนักนัตติกาและ พุทธปรัชญา ที่แสดงทัศนะเกี่ยวกับโลกแห่งสสารหรือโลกทางกายภาพไว้ดังนี้

- ก. อัสติกาเห็นว่า โลกทางกายภาพมีอยู่
- ข. นัตติกาเห็นว่า โลกทางกายภาพไม่มีอยู่
- ค. พุทธปรัชญาเห็นว่า โลกทางกายภาพกล่าวไม่ได้ว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่เพียงประการเดียว^{๘๗}

^{๘๖} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๒๓๔/๑๖๕; “โลกสมุทโย กัจจานํ ยถาภูตํ สมมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา สา น โหติ ฯ โลกนิโรธो กัจจานํ ยถาภูตํ สมมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก อตฺถิตา สา น โหติ ฯ อุปายุปาทานานิเวสวินิพฺโน ๗ล๗ สพฺพมตฺถิติ โข กัจจานํ อยมโก อนฺโต สพฺพ นตฺถิติ อโย พุติโย อนฺโต ฯ

^{๘๗} สมภาร พรหมทา, “อัสติกากับนัตติกาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาควิชาปรัชญา), หน้า ๕๓.

นั่นหมายความว่าพุทธปรัชญาไม่เห็นด้วยกับแนวคิดทั้งสองสำนักข้างต้น เพราะเป็นแนวคิดที่สับสนกันไปคนละด้านด้วยกันทั้งคู่ พุทธปรัชญาจึงมีทัศนะเป็นกลาง ๆ คือกล่าวไม่ได้ว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่ เนื่องจากมีเงื่อนไขของเหตุปัจจัยที่ทำให้มีหรือไม่มี

ข้อสังเกต: ทำไมชาวอรรถิกวาทะ แม้เชื่อว่า“สรรพสิ่งมีอยู่”แต่กลับถูกเรียกว่าเป็นพวกสูญญตวาทะด้วย เหตุผลก็คือ

๑. ตามทัศนะในข้อ ก. จะยอมรับในความมีอยู่ของสิ่งที่มีอยู่ในโลกนี้เท่านั้น แต่ไม่เชื่อว่าสิ่งที่มีอยู่ในโลกนี้จะมีสืบต่อไปสู่โลกอื่น ๆ นอกจากโลกนี้ได้ เช่นโลกของสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ ถึงแม้จะยอมรับว่าอาจมีอยู่แต่จะมีเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น จึงเท่ากับปฏิเสธความมีอยู่ของอัตตาในทัศนะของอีกฝ่ายหนึ่ง พวกเขาจึงถูกเรียกว่าเป็นทัศนะที่ขาดสูญ (Annihilationism) หรือสูญญตวาทะจากฝ่ายตรงข้ามด้วย เพราะเป็นทัศนะที่มองว่าตัวตนของแต่ละบุคคลทั้งหมดมีอยู่เฉพาะในกิจกรรมทางร่างกายและจิตใจนี้เท่านั้น หลังจากตายแล้วก็หมดกัน ไม่เชื่อว่ามีชีวิตหลังความตาย ชีวิตมีเพียงชีวิตเดียวในการดำรงอยู่ ณ ปัจจุบัน แนวคิดเช่นนี้สอดคล้องกับแนวคิดของชาร์ตรอยู่มาก เพราะชาร์ตรก็ไม่ได้เชื่อในชีวิตอย่างมีตัวตนถาวรและมีได้แสดงว่ามีการเวียนว่ายตายเกิด^{๘๘} แต่ยอมรับเฉพาะชีวิตเท่าที่ยังดำรงอยู่อย่างเป็นมนุษย์นี้เท่านั้น เหตุผลก็เพราะชาร์ตรไม่ได้เชื่อถือในศาสนาใด แต่เชื่อถือในความเป็นมนุษย์ที่มีการดำรงอยู่

ชาร์ตรกล่าวไว้ว่า “ชีวิตแต่ละชีวิตมีความสมบูรณ์ในตัวเอง มันเป็นชีวิตที่ไม่ซ้ำกัน นั่นคือชีวิตซึ่งไม่มีการเริ่มต้นขึ้นมาใหม่อีกครั้ง ในชีวิต ๆ หนึ่งไม่เคยถูกกู้คืนกลับมาได้อีกเลย”^{๘๙} คำว่าสมบูรณ์ในตัวเองหมายถึงเป็นชีวิตจริง ๆ มิใช่ชีวิตที่ต้องการความสมบูรณ์แบบเหมือนพระเป็นเจ้า เป็นการวิพากษ์ชีวิตในแบบของเฮเกล ในความหมายของชาร์ตรนั้นคือมนุษย์ตายแล้วก็จบกัน ชีวิตไม่มีการเกิดใหม่หรือวนเวียนมาอีก เพราะเขาไม่สามารถหาเหตุผลของมันได้ มันเป็นปัญหาในทางอภิปรัชญาและเป็นปัญหาที่ไม่สามารถมีใครยืนยันได้อย่างชัดเจน ทัศนะของชาร์ตรจึงกลายเป็นลัทธิสูญญนิยมไปด้วย เหมือนกับทัศนะของท่านอริสโตเติลที่เชื่อว่ามนุษย์เป็นเพียงการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ตายแล้วก็จบกัน

ส่วนพุทธปรัชญามองว่า ตราบใดที่ตัวสาเหตุ (ต้นเหตุ) ยังไม่หมดสิ้น ชีวิตยังต้องเวียนเกิดเวียนตายอีกต่อไป พระพุทธโฆสจารย์อธิบายไว้ว่า ชีวิตของสิ่งมีชีวิตเป็นเพียงชั่วครู่เดียวหรือขณะที่มีสติในชีวิตประจำวันของเรา มันจะถูกนำไปใช้กับการสลายตัวของร่างกายและการเกิดใหม่รวมเข้ามาไว้ในชีวิตอีกต่อไป เช่นเดียวกับช่วงเวลาที่ยึดมั่นในขณะปัจจุบันก็เป็นผลมาจากช่วงเวลาของจิตสำนึกก่อนหน้านี้

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน Phramaha Prayoon Mererk, *Selflessness in Sartre's Existentialism and Early Buddhism*, [Bangkok: Mahachulalongkorn Buddhist University, 1988.], p.94.

^{๘๙} Ibid., p. 553.

๒. ตามทัศนะข้อ ข. เชื่อว่าไม่มีโลกทางกายภาพอยู่จริง ที่เห็นว่ามีอยู่ทั้งปวงมีอยู่ก็เป็นเพียงมโนภาพของจิตเท่านั้น นี่เป็นทัศนะของเจ้าสำนักโยคอาจารย์ ซึ่งเป็นสำนักที่ตีความพระพุทธรูปที่เกี่ยวกับเรื่องจิต โดยเชื่อว่า อาลยวิญญานหรือตถาคตครุฑเป็นบ่อเกิดของจิตมนุษย์ หากมองมาที่ทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทก็จะใกล้เคียงกันว่าเป็นจิตนิยม สมภาร พรหมทา วิเคราะห์ไว้ว่า พุทธปรัชญาค่อนข้างมองโลกทางกายภาพอย่างเป็นจิตนิยม แต่เป็นจิตนิยมในแบบพุทธ^{๙๐} จึงอาจกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญายอมรับในความมีอยู่อย่างมีเงื่อนไข คือถ้ายังมีเงื่อนไขอยู่ทั้งปวงจึงจะเรียกว่ามีอยู่ แต่เมื่อหมดเงื่อนไขสิ่งที่มีอยู่ก็ไม่มีอีกต่อไป จึงไม่ยืนยันว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่โดยส่วนเดียว สิ่งที่เป็นเงื่อนไขก็คือตัวตนเหตุหรือต้นเหตุนั้นเอง ดังพระพุทธรูปว่า “เมื่อเรายังไม่มีความรู้ จึงยังท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏอันนับไม่ถ้วน”^{๙๑} คือเมื่อยังไม่รู้จึงยังยึดถืออยู่ด้วยตัณหาคือความทะยานอยากและอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นจึงมีตัวตนก่อภพชาติขึ้นมา

ความมีอยู่ทั้งวัตถุและจิต ในส่วนของวัตถุธาตุอันประกอบขึ้นเป็นร่างกายของมนุษย์นั้น อาจไม่แตกต่างกันนัก เพราะหลังจากร่างกายแตกดับก็ยอมรับกันว่ากลับกลายเป็นเหมือนวัตถุชิ้นหนึ่ง ดังพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า “ร่างกายนี้อีกไม่นานนักก็จักปราศจากวิญญาน ถูกทอดทิ้งถมทับแผ่นดินเหมือนท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์”^{๙๒} เมื่อความเป็นรูปเป็นร่างเน่าเปื่อย ผุพัง และสลายไป ธาตุทั้ง ๔ ก็กลับสู่สภาพเดิมตามธรรมชาติของมัน คำว่าตามธรรมชาติของมันอาจยืนยันความมีอยู่ของมันอย่างเป็นภาวะแบบเป็นปฐมภูมิก็ได้

ในส่วนประกอบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นอวัยวะของร่างกายมนุษย์หรือชิ้นส่วนของบ้าน รถ โต๊ะ เก้าอี้ ก็ถูกปรุงแต่งขึ้น มีขึ้นจากสิ่งที่มีอยู่จริงที่เรียกว่า “ธาตุ” ปฐมภูมิอันเป็นสภาวะที่ทรงความเป็นตัวเองไว้ตลอดกาล ดำรงอยู่อย่างเป็นสภาวะจึงเรียกว่าสิ่งที่มีอยู่จริง พุทธปรัชญาจึงยอมรับว่า มีสิ่งที่มีอยู่จริง หรือ สิ่งที่ยังดำรงอยู่จริง สิ่งที่มีอยู่จริงนั้น มันมีอยู่ในสองลักษณะด้วยกัน คือ มีอยู่ได้ด้วยตัวมันเอง ได้แก่สภาวะของธาตุ กับสิ่งที่มีอยู่อย่างมีเงื่อนไข ได้แก่ สิ่งที่เกิดขึ้นมาจากธาตุ เป็นรูปแบบหรือรูปร่างต่าง ๆ เช่น เป็นก้อนหิน ต้นไม้ เป็นสัตว์ เป็นมนุษย์ และมนุษย์ก็คือสิ่งที่มีอยู่อย่างมีเงื่อนไข

ดังนั้นธาตุในพุทธปรัชญายังพบว่าใช้ในอีกความหมายหนึ่งว่า เป็นหลักสากลเป็นข้อยืนยันถึงความมีอยู่ของธรรมดา ที่ตั้งอยู่ เป็นสิ่งแน่นอน ดำรงมีอยู่ด้วยตัวมันเองหรือเป็นสิ่งที่ในตนเอง (สภาวะ/objective) ความมีอยู่ดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นที่จะต้องมิใช่ไปรับรู้ว่ามีอยู่อย่างไร ธาตุดังกล่าวเป็นความจริงสูงสุด (ultimate reality) เป็นกฎสากลของสรรพสิ่งบนโลก หรืออาจกล่าวได้ว่า

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน สมภาร พรหมทา, “อัตถิภาสกับนัตถิภาสในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๔๑.

^{๙๑} พุ. พุ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๓๕.; “อเนกชาติสังสารี สุนธาวิสส อนิพพิสึ ฯลฯ”

^{๙๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ ๔๑/ ๓๘.

เป็นสิ่งมีอยู่อย่างเป็นปวิสัย (objective) ไม่จำเป็นที่จะต้องมีการสร้าง กำหนดควบคุมหรือไปรับรู้ว่ามันเป็นอย่างไรก็ได้ กล่าวได้ว่ามันเป็นความสมบูรณ์แบบของกฎที่สมบูรณ์ในตัวเอง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา”^{๙๓} พุทธปรัชญาจึงแสดงทัศนะไว้ว่า ส่วนมากชาวโลกอาศัยความไม่รู้ธาตุอันนั้นจึงแสดงสิ่งสองอย่าง คือ ความมี (อตฺถิตฺตํ) กับ ความไม่มี (นตฺถิตฺตํ) ไปคนละด้าน คำว่า “ความมี” นี้ สนิท ศรีสำแดง ใช้คำว่า “being=อตฺถิตฺตํ” และใช้คำว่า “non-being=นตฺถิตฺตํ”^{๙๔} ส่วนผู้ที่เห็นการเกิดของโลกด้วยปัญญาอันถูกต้องตามความเป็นจริง จะไม่ยึดถือว่า มีสิ่งไม่มีอยู่ในโลก คือ สิ่งนั้นไม่มี และผู้ที่เห็นความดับของสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญาอันถูกต้องตามความเป็นจริง จะไม่ยึดถือว่า สิ่งที่มีอยู่ในโลก สิ่งนั้นไม่มีอยู่ ข้อที่ว่า ทุกสิ่งมีอยู่ตลอดไปเป็นความคิดสุดขีด และข้อที่ว่า ไม่มีสิ่งใดมีอยู่จริงก็สุดขีดเหมือนกัน^{๙๕} ส่วนพุทธปรัชญาแสดงไว้เพียงเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดขึ้นและดับไปเท่านั้น ไม่ได้ยืนยันความมีหรือไม่มีจึงไม่สามารถจัดเข้าไว้ข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้จึงอิสระจากทัศนะทั้งสอง

๓.๔ มโนทัศน์เกี่ยวกับความเป็นมนุษย์

การเริ่มตั้งคำถามที่ว่า “มนุษย์คืออะไร มนุษย์มีอยู่อย่างไร มนุษย์ควรดำเนินชีวิตอย่างไร” เป็นจุดเริ่มต้นของนักอรรถกถาจารย์ ก่อนที่พุทธปรัชญาจะเกิดขึ้น ปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดูบอกว่า “มนุษย์คือสิ่งที่พระพรหมสร้าง” ศาสนาคริสต์บอกว่า “มนุษย์คือสิ่งที่พระเจ้าสร้าง” แต่พุทธปรัชญาไม่ยอมรับว่า มนุษย์เป็นสิ่งถูกสร้าง แต่มนุษย์เกิดมาเพราะมีเหตุปัจจัยจึงเกิดมาตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย หรือเรียกอีกอย่างว่าตามกฎแห่งกรรม โดยมีหลักการว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไปด้วย”^{๙๖} ปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดูเคยบอกว่า “มนุษย์มีกำเนิดมาจากพระพรหม” แต่พุทธปรัชญาบอกว่า มนุษย์มีกำเนิดมาจากองค์ประกอบหลัก ๓ ประการคือ (๑) บิดามารดามีเพศสัมพันธ์กัน (๒) มารดาอยู่ในวัยมีประจำเดือน และมีไข่ตก (๓) มีสัตว์มาเกิดที่เรียกว่า “คันธัพพะ” หรือ “วิญญูณ” เข้าไปปฏิสนธิในรังไข่ของมารดา นี่คือการมาของกำเนิดชีวิตมนุษย์ของพุทธปรัชญา ซึ่งจริง ตรง และมีเหตุผลกว่าทฤษฎีที่ว่า มนุษย์ถูกสร้างขึ้น

อย่างไรก็ตามเมื่อกล่าวถึงคำว่า “มนุษย์” เรามักเข้าใจกันได้โดยความเป็นคำสากล ความเป็นมนุษย์จึงมีอยู่จริงที่ตัวตนของบุคคลแต่ละคนที่ยังมีชีวิตอยู่นี้เอง นักอรรถกถาจารย์บอกว่า “ความ

^{๙๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/ ๒๐/ ๓๔. และ อ.ง. ต.ก. (ไทย) ๒๐/ ๑๓๗/ ๓๘๕.

^{๙๔} สนิท ศรีสำแดง, **ปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๔), หน้า ๙๒.

^{๙๕} ส. นิ. (บาลี) ๘/ ๔๓-๔๔/ ๒๑.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๖.

เป็นมนุษย์ดำรงอยู่ก่อนจะมีความหมายก็ต่อเมื่อมีการกระทำ” มนุษย์โดยทั่วไปเราจะเข้าใจกันตามภาษาบัญญัติของตน เช่น ภาษาไทยใช้คำว่า “มนุษย์” ภาษาบาลีใช้คำว่า “บุริส, หรือ มนุสส” ส่วนภาษาอังกฤษใช้คำว่า man, human ซึ่งก็หมายถึงสิ่งมีชีวิตประเภทหนึ่งที่เรียกว่ามนุษย์ และมนุษย์แต่ละคนก็จะมีชื่อบัญญัติเรียกกันไปตามชื่อที่สมมติขึ้น ๆ เช่น นาย ก นาย ข หรือนางแดง นางดำ และเราก็ยอมรับกันตามสมมติขึ้น ๆ ยังไม่เพียงพอเท่านั้นเรายังเข้าใจและเชื่ออีกว่า นาย ก หรือ นาย ข มีตัวตนเขาอยู่จริง ๆ แม้เราเองก็ยังไม่รู้สึกว่าตัวเราเองมีอยู่จริง ๆ ความเข้าใจเช่นนี้แหละที่ทำให้เรามีตัวตนที่ไม่ยอมให้ใครหรือผู้ใดมาดูหมิ่นศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความจริงในข้อนี้พุทธปรัชญาแสดงทัศนะเรื่องความมีอยู่ของมนุษย์ไว้ดังนี้

๓.๔.๑ สิ่งมีองค์ประกอบ ๕ อย่าง

ในพุทธปรัชญาแม้จะยอมรับความจริงตามสมมติบัญญัติข้างต้นก็ตาม แต่พุทธปรัชญายังนิยามความเป็นมนุษย์ในอีกมุมหนึ่งว่า “มนุษย์เป็นเพียงกลุ่มก้อนอันมีส่วนประกอบอยู่ ๕ อย่างด้วยกัน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่เรียกว่า “ขันธ ๕” องค์ประกอบทั้ง ๕ นี้สามารถขยายความออกไปเป็นอายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, และสามารถสรุปลงเป็น ๒ ส่วนได้แก่ ส่วนของรูป กับ ส่วนของนาม หรือที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่า “กายกับใจ” หรือความหมายในทางปรัชญามักจะใช้คำว่าวัตถุกับสิ่งมีชีวิต วัตถุนั้นองค์ประกอบ ๕ อย่างนี้ เมื่อจัดเป็นกลุ่มจึงได้ ๒ กลุ่มด้วยกัน คือ

ก. กลุ่มของวัตถุ (material group) เพราะมีวัตถุเป็นองค์ประกอบเรียกว่า “รูปขันธ” คือ กองแห่งรูป อันเกิดจากการรวมตัวของธาตุหลักทั้ง ๔ เมื่อยังรวมตัวกันอยู่จะเป็นกลุ่มก้อน ได้แก่ ส่วนที่เป็นร่างกายของมนุษย์แต่ละคน และยังหมายถึงกลุ่มก้อนของวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เช่น ก้อนหิน ก้อนดิน โต๊ะ เก้าอี้ อาคาร สถานที่ หรือวัตถุสิ่งของที่มีอยู่ในโลกทั้งมวล แต่ส่วนใหญ่รูปในขันธ ๕ นั้นเจาะจงที่ร่างกายของมนุษย์เป็นหลักกว่าเป็นที่รวมของธาตุหรือมหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม การที่ธาตุทั้ง ๔ จะก่อตัวเป็นรูปร่างกายของมนุษย์ได้นั้น พุทธปรัชญากล่าวว่า “เกิดจากสมุฏฐาน ๔ คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร” เมื่อธาตุทั้ง ๔ ยังเกาะกุมกันอยู่จึงสมมติเรียกว่ารูป หรือส่วนของร่างกาย

ธาตุทั้ง ๔ อย่างนี้มีลักษณะเฉพาะตัวทรงสภาพของตัวเองอยู่ได้ เป็นสภาวะหลักที่มีอยู่ มั่นคือวัตถุทางกายภาพ เมื่อยังเป็นกลุ่มก้อนอยู่มั่นจะมีคุณลักษณะที่เรียกว่าอุปาทายรูป คือ รูปที่อาศัยธาตุ ๔ เกิดขึ้น และดำรงอยู่สืบต่อด้วยกิจกรรม อาหาร อากาศ และที่จะขาดไม่ได้เลยคือกลุ่มของจิตหรือวิญญาณซึ่งมีชีวิต

ข. กลุ่มของสิ่งมีชีวิต (non-material group) คือจิตหรือวิญญาณนั้น ไม่สามารถมองเห็นเป็นกลุ่มก้อนได้เพราะเป็นเพียงองค์ประกอบของสภาวะที่มีอยู่อย่างไร้รูป เสียง กลิ่น รส และ

สัมผัสอันเป็นคุณลักษณะของวัตถุ จึงเรียกว่าสิ่งมีชีวิตได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมเรียกว่า นาม เป็นเพียงกระแสแห่งความสำนึกรู้อันเป็นปรากฏการณ์ที่เป็นไปทางจิต แต่มีพลังอำนาจในการสั่งการหรือควบคุมให้กายเคลื่อนไหวไปตามต้องการ มีลักษณะรับรู้ถึงความเจ็บปวดทางกาย ความรู้สึกดีใจ เสียใจ จดจำสิ่งต่าง ๆ นึกคิดจินตนาการทั้งดีและไม่ดี ภาวะเหล่านี้เป็นคุณลักษณะของจิตหรือส่วนที่เป็นนามชั้นนั้นเอง

สองกลุ่มนี้แม้จะแยกอธิบายได้อย่างชัดเจนแต่ตามความเป็นจริงแล้ว มันทำงานร่วมกันอย่างสอดประสาน เป็นองค์ประกอบของความเป็นมนุษย์ที่ทำให้เราารู้และเข้าใจได้ว่าเป็นบุคคล^{๙๗} ซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่า “เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์จึงมีได้”^{๙๘} พุทธปรัชญามักใช้ทั้งสองคำร่วมกันอยู่ว่า “นามรูป” ความเป็นมนุษย์คือนามรูปหรือกายใจนี้เอง เรื่องของกายหรือส่วนที่เป็นวัตถุมักจะไม่ค่อยมีปัญหาเท่าใดนัก เพราะพุทธปรัชญามองว่าตามปกติการแสดงออกหรือกิจกรรมของกายเป็นไปตามที่จิตหรือความคิดเป็นตัวนำให้กระทำการสิ่งต่าง ๆ ดังคำว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”^{๙๙} แต่ในทางปรัชญาจะมีปัญหากันอยู่ก็ตรงที่วัตถุธาตุที่เป็นองค์ประกอบของสิ่งต่าง ๆ มีอยู่อย่างไร ในส่วนของจิตใจก็เช่นเดียวกัน จะมีข้อถกเถียงกันอยู่มากว่ามีนามหรือจิตมีอยู่จริงอย่างเป็นอัตราที่นิรันดร์ หรือเป็นเพียงภาวะบางอย่างที่เกิดจากการรวมตัวของวัตถุแล้วเกิดพลังงานบางอย่างขึ้นทำหน้าที่ของมัน เหมือนวัตถุมีส่วนผสมถูกส่วนก็กลายเป็นน้ำเมาขึ้นมาได้ และมีปัญหาอย่างหนึ่งที่มักโต้แย้งกันอยู่ว่า จิตมีอิสระในการเลือกและตัดสินใจได้เอง หรือมีสิ่งใดที่คอยชักใยอยู่เบื้องหลังกันแน่ ในพุทธปรัชญามีท่าทีต่อเรื่องนี้ไว้อย่างไรบ้าง

๓.๔.๒ สิ่งมีความสำนึกรู้

มนุษย์นอกจากจะเป็นสิ่งที่มีองค์ประกอบอยู่ ๕ อย่างดังกล่าวมาแล้ว สิ่งหนึ่งที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ นั่นคือ มนุษย์มีความสามารถพิเศษที่เหนือสิ่งมีชีวิตอื่น คือมีความรู้สึก นึกคิด จินตนาการไปถึงสิ่งต่าง ๆ ได้วิจิตรพิสดารมากกว่าสิ่งมีชีวิตร่วมโลกด้วยกัน โดยเฉพาะด้านสติปัญญา เรียกโดยรวมว่ามีความสำนึกรู้ (consciousness) ถึงตัวเองได้อย่างตระหนักรู้ตัวเองได้มากกว่า เป็นคุณลักษณะของจิตที่เป็นนามธรรม จิตในความหมายทางสายอภิปรัชญาบอกว่ายังมีธรรมชาติหลายอย่างทำงานร่วมอยู่ด้วยเรียกว่า “เจตสิกมีอยู่ ๕๒” ที่ทำให้จิตสามารถรับรู้และเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ได้ อย่างวิจิตรพิสดาร ลำพังเพียงจิตอย่างเดียวเป็นเพียงภาวะมีอยู่เฉย ๆ แต่ไร้ความรู้สึก ไร้จินตนาการ (ภวังคจิต) ต่อเมื่อมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยจึงรู้สึกดีใจ เสียใจ ชอบหรือไม่ชอบ

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน Phamaha Prayoon Mererk, *Selflessness in Sartre's Existentialism and Early Buddhism*, [Bangkok: Mahachulalongkorn Buddhist University, 1988] p. 127.

^{๙๘} อภ.กถา. (ไทย) ๓๗/๒๓๓/๑๐๓.

^{๙๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑-๒/๒๓-๒๔.

มันคือกระแสของจิตที่เกิดพร้อมลักษณะของจิตนั่นเอง มนุษย์จึงเป็นสิ่งมีชีวิตที่มีศักยภาพเหนือสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ในเรื่องทางจิตนาการ และพยายามทำตามจินตนาการนั้นได้จนสำเร็จ แต่สิ่งเดียวที่มนุษย์ทำไม่ได้คือความอึดพอ นักอรรถาภิธานนิยมจึงบอกว่า “มนุษย์คือความปรารถนาที่ไร้ผลสำเร็จ” แต่มนุษย์ยังมีความพยายามเป็นยอด แม้บางครั้งจะล้มเหลวก็ตามที มนุษย์ก็ยังไม่ไร้ซึ่งความฝันที่จะสร้างให้เป็นจริงขึ้นมา คำถามก็คือมันแสดงว่ามนุษย์มีเจตจำนงอิสระ (free will) ที่จะคิดใช้หรือไม่

กลุ่มแนวคิดแบบนิยัตินิยมจะบอกว่า เป็นความเข้าใจผิดที่จะบอกว่ามนุษย์มี “เจตจำนงเสรี” เนื่องจากนักคิดกลุ่มนี้เชื่อว่า สรรพสิ่งในจักรวาลถูกกำหนดเอาไว้แล้ว เจตจำนงของมนุษย์จึงไม่ได้เป็นไปอย่างอิสระแต่ถูกกำหนดเอาไว้ล่วงหน้าแล้วทั้งทางวัตถุและทางจิต

ในพุทธปรัชญาได้กล่าวถึงกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ว่า “นิยาม แปลว่า กำหนดอันแน่นอน” หรือแนวทางที่แน่นอนเมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ แล้วก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้น ๆ แน่นอน กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์โดยตรงนั้นก็คือ “กรรมนิยาม” พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ท่านอธิบายไว้ว่า “เป็นกระบวนการที่ก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่ากระบวนการแห่งเจตน์จำนงหรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่าง ๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องกัน เช่นการทำดี ก็มีผลดี การทำชั่ว ก็มีผลชั่ว”^{๑๐๐} หากวิเคราะห์ตามกำหนดหรือนิยามนี้ การกระทำมีทั้งที่ผ่านมาแล้วในอดีตและการกระทำในปัจจุบัน การกระทำที่ผ่านแล้วจะเรียกว่ากรรมเก่า ถ้ามองว่าพุทธปรัชญาเชื่อเรื่องกรรมเก่าหรือไม่ ก่อนอื่นต้องเข้าใจว่า คำว่ากรรมเก่าหมายถึงอะไร ถ้าหากหมายถึงการกระทำที่ผ่านมาแล้วในอดีตที่อาจผิดพลาดหรือถูกต้องอย่างไรก็แล้วแต่ มันก็เป็นสิ่งที่ล่วงเลยมาแล้วกลับไปแก้ไขอะไรไม่ได้ พุทธปรัชญามองว่าไม่ควรใส่ใจจมปลักอยู่กับอดีตจนเสียโอกาสและเวลาที่จะกระทำสิ่งใหม่ ๆ ให้เหมาะสมในปัจจุบัน ดังพระพุทธพจน์ว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว และไม่ควรวางสิ่งที่ยังไม่มาถึง...ให้รับกระทำกิจปัจจุบันทันที ก่อนที่จะหมดโอกาส”^{๑๐๑} จะเห็นว่าการกระทำที่ผ่านมาแล้วแม้จะรู้สีกว่ามันแย่ แต่ก็แก้ไขอะไรไม่ได้ เน้นให้แก้ที่การกระทำในปัจจุบันให้เหมาะสมกว่าที่ผ่านมาแล้ว แต่ถ้ากรรมเก่าหมายถึงผลจากการกระทำในอดีตจากแนวคิดในหลาย ๆ เรื่องทำให้เข้าใจว่าพุทธปรัชญาเชื่อในผลของกรรมในอดีต แต่ไม่ได้เชื่อว่าเป็นเรื่องกรรมเก่าเสียทั้งหมด เช่น อรรถาภิธานที่ได้มาด้วยผลของการกระทำในอดีตไม่สามารถแก้ไขอะไรได้อีกก็จริง ปัจจุบันแม้จะมีวิธีการทางการแพทย์มาช่วยแก้ไขให้รูปร่างหน้าตาดีขึ้น แต่ผลของกรรมคือพันธุกรรมเดิมก็ยังคงทำงานของมันอยู่ แม้จะเชื่อว่าผลจากการกระทำในอดีตส่งผลมาถึงปัจจุบันก็จริง แต่ผลนั้นไม่สามารถควบคุมหรือกำหนดชีวิตเราให้เป็นไปตามนั้นเสียทั้งหมด มนุษย์ยังสามารถเลือกและกระทำสิ่งใหม่ ๆ ได้เสมอ จึงถือว่าพุทธปรัชญายังมีพื้นที่สำหรับเจตจำนงเสรี เพราะ

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๒.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙-๓๒๐.

เน้นที่เจตนาเป็นตัวกำหนดบทบาทสำคัญในการเลือกการกระทำสิ่งต่าง ๆ ไม่ได้ปิดประตูอย่างสนิทเหมือนแนวคิดเรื่องกรรมของปรัชญาพราหมณ์-ฮินดู ที่บอกว่าทุกสิ่งถูกกำหนดไว้แล้วอย่างตายตัวไม่มีใครเปลี่ยนกฎอันนี้ได้ หลักคำสอนในเรื่องกรรมแบบพราหมณ์-ฮินดูจึงนำมาสู่การแบ่งแยกวรรณะ

นักคิดร่วมสมัยเดียวกัน เช่น มักขลิ โคศาลที่สอนว่า ทุกชีวิตที่เกิดมาถูกกำหนดเอาไว้แล้วจะต้องเป็นไปตามนั้น ไม่มีสาเหตุใดที่จะทำให้ชีวิตเศร้าหมองหรือบริสุทธิ์ได้ จึงเป็นการปฏิเสธกรรมคือการกระทำ ไม่ว่าจะทำดีหรือทำชั่วจึงไม่มีผลใด ๆ ทั้งนั้น

ส่วนพุทธปรัชญาให้ความสำคัญต่อสิ่งที่มนุษย์กระทำมากกว่าสิ่งที่เขาเป็น บุคคลนั้นจะเป็นพราหมณ์ เป็นพระ เป็นสมณะ ล้วนเป็นได้ด้วยการกระทำ ไม่ใช่เป็นเพราะการแต่งกายหรือสวมเครื่องแบบแล้วจะเป็นได้ และมีใช่เป็นมาแต่ชาติกำเนิด ดังนั้นการกระทำจึงบ่งบอกถึงความเป็นของมนุษย์แต่ละบุคคล ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “คนจะเชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ แต่เชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม เชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม”^{๑๐๒} ตามทัศนะดังกล่าวนี้ผู้ที่จะเป็นคนพิเศษเหนือกว่าคนอื่นได้นั้นมิใช่เพียงเพราะเกิดจากตระกูลที่พิเศษเท่านั้น แต่เกิดจากการดำเนินชีวิตที่เหมาะสมต่างหาก

๓.๔.๓ สิ่งมีความสำคัญผิด

ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเห็นว่า มนุษย์โดยส่วนมากมีแนวโน้มไปในทางที่เห็นผิดหรือเข้าใจผิดในสิ่งต่าง ๆ โดยเฉพาะเจาะจงไว้ที่ขั้น ๕ ที่มนุษย์มีความสำคัญมั่นหมายผิดอยู่เป็นประจำ ที่เรียกว่า “วิปลาส”^{๑๐๓} หมายถึง ความรู้เห็นที่คลาดเคลื่อน หรือ ความรู้ความเข้าใจผิดที่ผันแปรผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง (distortion) อันเนื่องมาจากการรู้มาแบบผิด ๆ จึงเข้าใจผิด วิปริตคลาดเคลื่อน เป็นพื้นฐานนำไปสู่การปฏิบัติผิด ทั้งทัศนะที่มีต่อโลกและชีวิตจึงผิดเพี้ยนไปด้วย รวมถึงการหลอกลวงอำพรางตัวเองและหลอกลวงผู้อื่นไปพร้อม ๆ กันด้วย ความเข้าใจผิดมีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือ^{๑๐๔}

๑. สัญญาวิปลาส (distortion of perception) ความจำได้หมายรู้มาอย่างผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เช่น เห็นเชือกเป็นงูจึงตกใจกลัว

๒. จิตตวิปลาส (distortion of thought) ความคิดที่ผิดพลาด คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหารของตน หรือคนที่เสพยาบ้าแล้วจิตฟั่นเฟือนคิดว่าคนอื่นจะฆ่าหรือทำร้ายตัวเอง

^{๑๐๒} พุ. ธ. (ไทย) ๒๕/ ๑๓๖/ ๕๓๒.

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดใน พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๓๙.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม** (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕๖-๕๗.

๓. ทิวทัศน์วิปาส (distortion of views) ความเห็นที่ผิดพลาด คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะจำมาผิดพลาด จึงนำมาคิดอย่างผิดพลาด จนกลายเป็นความเห็นที่ผิดพลาดไปด้วย

ตัวอย่างเช่น จดจำมาจากคัมภีร์ที่สอนว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะมีผู้สร้าง เมื่อเกิดแผ่นดินไหวหรือน้ำท่วมก็เชื่อว่ามีเทพเจ้าตกลงมาบันดาลให้เป็นไป

ในประเด็นที่จดจำมาแบบผิดพลาดจึงเข้าใจผิดเห็นผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง คือ เข้าใจคลาดเคลื่อนในสิ่งอันเป็นพื้นฐานของชีวิตมนุษย์นั้น ได้แก่ (๑) เห็นว่าเที่ยง ในสิ่งที่ไม่เที่ยง (๒) เห็นว่าสุข ในสิ่งที่เป็นทุกข์ (๓) เห็นว่าเป็นตัวตน ในสิ่งที่ไร้ตัวตน (๔) และเห็นว่ายั่งยืน ในสิ่งที่ไม่ยั่งยืน

ความสำคัญผิดพลาด คลาดเคลื่อนใน ๔ อย่างนี้เป็นพื้นฐานที่ทำให้มนุษย์ส่วนใหญ่ถูกครอบงำอยู่ด้วยความหลอกลวงของสิ่งมายา ให้หลงอยู่กับการหลอกลวงตัวเองและผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะความเข้าใจผิดที่ใหญ่หลวงว่าเป็นตัวตนของตนจริง ความสำคัญเช่นนี้เกิดจากอุปทาน อันมาจากตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ลักษณะเช่นนี้ชาร์ตบรอกว่า อัตตาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาจากการสะท้อนที่ไม่บริสุทธิ์ ในมุมมองของพุทธปรัชญามันคือตัณหา มนุษย์จึงได้ชื่อว่า มีแนวโน้มที่หลอกลวงทั้งตัวเองและผู้อื่นอยู่เสมอ เพราะความสำคัญผิดนี้เอง สมภาร พรหมทา เคยกล่าวไว้ว่า “มนุษย์สามารถรับรู้สิ่งที่ไม่ได้มีอยู่จริงได้ด้วย”^{๑๐๕} ซึ่งสอดคล้องกับหลักการของวิปาส ๔ อย่างดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง ทั้งนี้เป็นเพราะมนุษย์สามารถจินตนาการและสำนึกรู้ได้มากกว่าสัตว์อื่นในบรรดาสิ่งมีชีวิตบนโลกเท่าที่ปรากฏ

๓.๔.๔ สิ่งที่เป็นทุกข์

ปัญหาพื้นฐานของมนุษย์คือความทุกข์ ทุกข์เพราะอะไร ทุกข์เพราะเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความเศร้าโศกเสียใจ ความรำไร รำพัน ตลอดทั้งปัญหาในการดำเนินชีวิตที่เต็มไปด้วย การแก่งแย่งที่อยู่ แย่งคู่พิศสวาท แย่งกิน แย่งใช้ แย่งทรัพยากรโลก และยังมีปัญหาที่ละเอียดยิ่งกว่านั้น เนื่องจากมนุษย์มีความจำได้หมายรู้มาอย่างผิดพลาด จึงนึกคิดอย่างผิดพลาด คลาดเคลื่อน จึงเห็นผิดกลายเป็นความยึดมั่นถือมั่นเอาในสิ่งที่ไม่มีการเคยยึดถือเอาไว้ได้ตลอดไป เพราะสิ่งที่เข้าไปยึดถืออยู่นั้นมันมิได้เป็นของใครได้ตลอดไป เมื่อยึดถือเอาไว้ถึงคราวสิ่งนั้นเปลี่ยนแปลงไปก็เป็นอย่างอื่น อาจถือครองได้เพียงช่วงระยะหนึ่งสิ่งนั้นมันก็แปรไป จึงทำให้ผู้ถือครองมีปัญหา ถามว่ามีปัญหาเรื่องอะไร เราคงปฏิเสธไม่ได้ว่าปัญหาของมนุษย์มีมากมาย พุทธปรัชญาจึงสรุปปัญหาของมนุษย์ลงไว้ที่ความทุกข์ ความทุกข์คือปัญหาสำหรับมนุษย์ มนุษย์มีความทุกข์เพราะความยึดมั่นถือมั่น ถามว่ายึดมั่นถือมั่นอะไร คำตอบที่พุทธปรัชญาได้ให้ก็คือ ยึดมั่นถือมั่นในขั้นทั้งหลาย และขั้นทั้งหลายนั้น ท่านก็สรุป

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน สมภาร พรหมทา, มนุษย์กับการแสวงหาความจริงและความหมายของชีวิต, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พุทธชาด, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘.

ลงไว้ที่ชั้น ๕ เพราะชั้นทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น สุตวิสัยที่มนุษย์จะต้านทานเอาไว้ได้ มนุษย์จึงไม่สมหวังในชั้น ๕ แม้จะดิ้นรนแสวงหาได้มาก็ไม่มีวันอิ่มเต็มในการยึดถือชั้นทั้งหลายเหล่านั้น

ใครก็ตามที่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นทุกข์ จึงเป็นไปไม่ได้เลยที่จะรอดพ้นจากความทุกข์ไปได้ เพราะชั้นทั้งหลายมันคือก้อนทุกข์ ดังคำกล่าวของวชิราภิกษุณีว่า “ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับไปเลย”^{๑๐๖} แต่มนุษย์ส่วนใหญ่กลับหลงไหลได้ปลื้มอยู่กับสิ่งอันเป็นทุกข์อย่างถึมนั่นว่าเป็นเรา ว่า เป็นของเรา ว่าตัวว่าตนของเรา แต่ความเป็นจริงมันตรงกันข้ามกับที่เราเข้าไปยึด สิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขารและมีใช้สังขารทั้งหมด มิใช่ตัว มิใช่ตน จึงไม่ควรถือว่าเรา ว่าของเรา ว่าตัวว่าตนของเรา ซึ่งเป็นความจริงที่ตรงกันข้ามจากความคิดความเข้าใจของมนุษย์ เมื่อหลงไปยึดถือจึงเป็นทุกข์ พุทธปรัชญาจึงสรุปไว้ว่า “สงขิตเตน ปญฺจุปาทานกฺขนธา ทุกฺขา แปลโดยสรุปย่อ ๆ ว่า การยึดมั่นชั้นทั้ง ๕ เป็นความทุกข์”^{๑๐๗} สรุปว่าหากมนุษย์เข้าใจชั้น ๕ ว่าเป็นกองทุกข์คือตัวปัญญานั้นเอง

มีนักปรัชญาบางคนมองว่าพุทธปรัชญามองโลกและชีวิตในแง่ร้ายเพราะมองเห็นแต่ความทุกข์ คำกล่าวนี้อาจถูกเพียงครึ่งเดียวเพราะเขานำไปเปรียบเทียบกับกลุ่มที่มองโลกและชีวิตในแง่ร้ายแล้วสร้างปัญหาขึ้นแก่ตัวเองและสังคม เพราะกลุ่มคนเหล่านั้นจะมองโลกและชีวิตอย่างมีอคติต่อความเป็นจริงและสิ่งที่เป็นไปได้ และมองไม่เห็นทางออก แต่พุทธปรัชญามองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงที่มันเป็นอย่างไม่มีอคติ และยังมีทางออกไว้ให้สำหรับผู้ที่ต้องการหลุดพ้นไปจากปัญหานั้นด้วย จึงถือว่าพุทธปรัชญาไม่เหมือนการมองโลกในแง่ร้าย แต่เป็นการมองโลกตามความเป็นจริงแล้วยังมีวิธีแก้ไขไว้ให้อย่างถูกวิธี

๓.๔.๕ สิ่งที่ว่าว่างเปล่า

มนุษย์คือความว่างเปล่า มีข้อคิดจากปรัชญาพุทธเซนในจีนที่มักจะใช้สัญลักษณ์แทนคำสอน สัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่พบบ่อย ๆ ก็คือภาพวาดของต้นไม้ ถามว่าทำไมจึงมักใช้ต้นไม้มาเป็นสัญลักษณ์ เพราะลักษณะของต้นไม้คือแข็งแรงแต่กรวงภายใน ก็เป็นปริศนาธรรมอย่างหนึ่งว่า สิ่งที่เรายึดมั่นถือมั่นกันตามรูปลักษณะภายนอกอย่างแข็งขันนั้น ความจริงมันก็ได้มีแก่นสารอะไร เหมือนต้นไม้ที่นั่นแหละ แม้จะดูสวยงามของผิวไม้ภายนอกแต่กรวงอยู่ภายใน แม้จะขึ้นได้สูงเพียงใดก็ไม่เคยมีแก่นขึ้นมาเลย นี่เป็นเพียงความหมายเดียว ส่วนความหมายอย่างอื่นผู้สนใจแสวงหาเองได้ ขอย้อนกลับมาในพุทธปรัชญาที่สอนเรื่องชั้น ๕ อันเป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปยึดถือที่เรา ว่า เป็นเรา ว่าตัวว่าตนของเรา นั้น เป็นการเข้าใจผิดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ความเป็นจริงคืออะไร ความเป็นจริงของ

^{๑๐๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗-๒๒๘.

^{๑๐๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๔๖/๑๑๗.

ชั้น ๕ อย่างหนึ่งก็คือเป็นของว่างเปล่า หมายถึง ว่างเปล่าจากแก่นสารของความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ที่จะยึดถือเอาได้อย่างจริงจัง ที่เราว่าเราได้ เรามี เราเป็น มันเป็นเพียงพื้นผิวภายนอกที่ ลวงล่อเพราะความเข้าใจคลาดเคลื่อนของเราเองทั้งนั้น ความจริงคือว่างเปล่า

มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในโลกอย่างมีปัญหาคือความทุกข์ก็เพราะสาเหตุดังกล่าวมาข้างต้น ถามว่าจะอยู่ในโลกอย่างไรไม่ให้ทุกข์ พุทธปรัชญาเสนอวิธีไว้ให้ก็คือ อยู่อย่างไม่ยึดถืออะไร เมื่อไม่ยึดถือก็เป็นการปล่อยวาง เมื่อปล่อยวางได้ จึงเกิดความว่าง ความว่างเปล่าจึงเป็นวิธีที่จะอยู่ในโลกอย่างไม่มีปัญหา ดังพุทธปรัชญาแนะวิธีไว้แก่พระโมฆราชว่า “เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า^{๑๐๘} คือให้ใช้ชีวิตอยู่อย่างมีความสำนึกรู้เท่าทันความเป็นจริง ได้แก่มีสติทุกเมื่ออยู่เพื่อ ถอดถอนความยึดติดถือมั่นในตัวตนเสีย (ถอนอัตตานุทิฏฐิ) จึงจะเป็นผู้ข้ามพ้นจากความตาย (มัจจุราช) ความตายชนิดนี้เรียกว่า ตายก่อนตาย

ถามว่า “โลกว่างเปล่า” ได้จริงหรือ คำว่า “โลกว่าง” มิได้หมายความว่าโลกทางกายภาพ ไม่มีอยู่จริง โลกคือแผ่นดิน หรือโอกาสโลกมีอยู่อย่างที่มีนัยเป็น มีอยู่อย่างเป็นปริศนัย แล้วทำไมจึงกล่าวว่า “โลกว่าง” ปัญหานี้มีคำตอบ สมัยหนึ่งท่านพระอานนท์ได้กราบทูลถามกับพระผู้มีพระภาค ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่ตรัสว่า ‘โลกว่าง โลกว่าง’ ด้วยเหตุแค่นี้หนอแล” พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

“อานนท์ เพราะโลกว่างจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน...อะไรเล่าที่ว่างจากตน หรือสิ่งที่เนื่องด้วยตน...ตาว่างจากตน หรือสิ่งที่เนื่องด้วยตน รูปว่าง...จักขุวิญญาณว่าง...จักขุสัมผัสว่าง คือ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นสุขก็มีไข้ เป็นทุกข์ก็มีไข้ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่าง...หู...เสียง...จมูก...กลิ่น...ลิ้น...รส...กาย...โผฏฐัพพะ...ใจ...ธรรมารมณ์...มโนวิญญาณ...มโนสัมผัส ก็ว่าง คือ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นสุขก็มีไข้ เป็นทุกข์ก็มีไข้ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่างจากตน หรือสิ่งที่เนื่องด้วยตน อานนท์ เพราะโลกว่างจากตน หรือสิ่งที่เนื่องด้วยตน ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ‘โลกว่าง’”^{๑๐๙}

จากพระพุทธพจน์ข้างต้นนั้นเป็นคำยืนยันได้ว่า “โลกว่าง” ได้จริง แต่ไม่ได้หมายถึงโอกาสโลกหรือโลกทางกายภาพ แต่หมายถึงโลกภายในคือโลกทางจิตภาพของเราเอง รวมความว่า “โลกว่าง” เพราะกิเลสเครื่องกังวล คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า สิ่งนี้ของเรา หรือสิ่งนี้ของคนอื่น ไม่มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้ที่นั่นเชื่อว่ามองโลกโดยความว่าง

^{๑๐๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๓-๑๑๒๖/๗๗๒.

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๔/๕๒๘.

๓.๕ เป้าหมายแห่งพุทธปรัชญา

เป้าหมายมีอยู่สองอย่างคือ เป้าหมายในทางโลกียะ และเป้าหมายในทางโลกุตระ เป้าหมายสองอย่างนี้มีไว้สำหรับบุคคลสองกลุ่ม คือ กลุ่มของกัลยาณปุถุชน และกลุ่มของอริยชน เป้าหมายทางโลกียะนั้นมนุษย์ทั่วไปต้องการให้ตัวเองครอบครัวยุติชีวิตที่ดี มั่นคงด้วยทรัพย์ ลาภ ยศ เกียรติ อำนาจ ในพุทธประวัติตอนต้นได้กล่าวถึงความต้องการของพระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดา ประารถนาให้พระราชโอรสของพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นเป้าหมายทางโลกียะ แต่เจ้าชายสิทธัตถะทรงเปลี่ยนเป้าหมายชีวิตใหม่ ด้วยการเลือกเส้นทางใหม่ให้แก่พระองค์เองก่อน คือ เลือกถือเพศเป็นนักบวช ผู้ไม่มีบ้านเรือน อาศัยถ้ำ กระหม่อมชายป่าเป็นเรือนพักพิง ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตอันเกิดจากการเลือกด้วยพระองค์เอง เหตุผลที่ทรงเลือกเป็นนักบวช เพราะต้องการค้นหาความจริงของชีวิต อันจะทำให้ตัวเองพ้นไปจากปัญหาคือความทุกข์ อันได้แก่ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย โดยหวังว่าถ้าหากพบแล้วจะได้ช่วยบรรเทาแก้ไขปัญหาของบุคคล อันเป็นที่รักและสรรพสัตว์ให้พ้นไปได้ด้วย ดังคำตั้งปณิธานเอาไว้ว่า “เรารู้แล้วจะให้ผู้อื่นรู้ด้วย เราพ้นแล้วจะให้ผู้อื่นพ้นด้วย เราข้ามได้แล้วจะให้ผู้อื่นข้ามได้ด้วย”^{๑๑๐} นี่เป็นเป้าหมายทางโลกุตระ จึงมีสองช่วง เป้าหมายแรกคือการได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก่อน ดังพระดำรัสที่ตรัสแก่พระสงฆ์สาวกคราวแรก ที่ส่งไปประกาศพระศาสนาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๑๑๑}

ในฐานะที่พระองค์เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ได้ทรงวางเป้าหมายในการประกาศหลักคำสอน เพื่อประโยชน์ ๓ ขั้นด้วยกัน ดังในบทพระพุทธคุณข้อที่ ๗ ว่า “สตุถา เทวมนุสสานิ” ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ด้วยประโยชน์ ๓ อย่างนี้ คือ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน

ฉะนั้นเป้าหมายสองอย่างคือ เป้าหมายทางโลกียะ กับเป้าหมายทางโลกุตระในพุทธปรัชญาจึงวางหลักไว้อย่างชัดเจนใน ๓ ระดับ ที่ทุกคนสามารถบรรลุเป้าหมายนั้นได้ตามสมควรแก่สติปัญญาและความพากเพียรของตนเองได้

^{๑๑๐} สุริย์ มีผลกิจ, *พุทธประวัติ*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑-๒.

^{๑๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๑/๑๗๙.

ระดับที่หนึ่ง คือ เพื่อประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตในปัจจุบัน คือขณะที่ยังมีชีวิตอยู่โลกนี้อย่างมีความสุข และเข้าใจความหมายของโลกและชีวิตที่ดั่งาม การดำเนินชีวิตก็เพื่อให้มีปัญหาน้อยที่สุด

ระดับที่สอง คือ เพื่อประโยชน์แก่การได้คติหรือภพภูมิที่ดีเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว เพราะตราบใดที่กิเลสตัณหายังไม่สิ้นไป มนุษย์ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ

สองระดับนี้ถือเป็นเป้าหมายที่เป็นไปในส่วนของโลกียะ คือยังประกอบยึดติดอยู่กับโลก

ส่วนระดับที่สาม คือ เพื่อประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน เพราะพระนิพพานเป็นบรมสุขที่มนุษย์ควรได้ควรถึงในชีวิตหนึ่ง เพราะเป็นความสิ้นสุดของปัญหาทั้งหมด จึงเรียกว่าเป็นเป้าหมายในส่วนโลกุตระ

๓.๖ สรุปแนวคิดในพุทธปรัชญา

อรรถิภาวนิยมในพุทธปรัชญาเกิดขึ้นมาพร้อมกับท่าทีการมองโลกและชีวิตของเจ้าชายสิทธัตถะ จากการมองเห็นปัญหาใหญ่ของมนุษย์จึงได้เริ่มดำริหาวิธีแก้ไข ในที่สุดได้เลือกทางแห่งการแสวงหาความจริงและความหมายของชีวิต ทรงสั่งสมประสบการณ์ในการค้นหาอยู่ถึง ๖ ปี จึงได้พบหนทางที่แท้จริงของการแก้ไขปัญหสำหรับมนุษย์ พุทธปรัชญาจึงเริ่มต้นขึ้นจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ของมนุษย์ เป็นประสบการณ์ทางจิตที่ได้รับการฝึกฝนจนชำนาญ เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มชัดในสภาพความเป็นจริงของสรรพสิ่ง ที่มีความสัมพันธ์กันอยู่อย่างเป็นห่วงโซ่ของ“สิ่งทั้งปวงที่มีอยู่”มันคือกระแสแห่งชีวิต ที่มีเหตุปัจจัยสอดประสานให้เป็นไปอยู่อย่างต่อเนื่อง โดยเป็นปัจจัยของกันและกันที่ว่า“เพราะมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี”การรับรู้กระบวนการของเหตุปัจจัยเหล่านี้ได้เรียกว่าการตรัสรู้ ซึ่งเป็นการรู้แจ้งด้วยพระปัญญาชนิดพิเศษที่มีได้ เป็นได้สำหรับมนุษย์ ที่เข้าไปรู้ไปเห็นความเป็นจริงของธรรมชาติที่มีอยู่เป็นอยู่อย่างนั้น โดยที่ไม่มีใครเปิดเผยให้รู้ แต่เป็นความรู้ที่มีเองเกิดเองของผู้รู้ ความรู้ชนิดนี้จึงแย้งต่อความรู้แบบดั้งเดิมที่มีอยู่ว่าความรู้จะต้องได้รับการเปิดเผยมาจากสิ่งสูงสุด ซึ่งเป็นความเชื่อแบบเทวนิยมที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น การเกิดขึ้นของพุทธปรัชญาจึงเป็นเหมือนการปฏิวัติทั้งระบบความเชื่อ จาริต ประเพณีของสังคมอินเดียในยุคนั้น จนทำให้หลักความเชื่อ พิธีกรรม และคำสอนหลายอย่างถูกตั้งคำถาม

จากการวิเคราะห์พบว่า พุทธปรัชญาเป็นปรัชญาที่มีท่าทีที่แย้งต่อระบบปรัชญาอินเดียโบราณ โดยเฉพาะปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดูที่มีอยู่ขณะนั้น การเกิดขึ้นของพุทธปรัชญา จึงเกิดขึ้นท่ามกลางสังคมที่เคร่งครัดอยู่ด้วยระบบ จาริต ประเพณี ตามคัมภีร์พระเวทที่มีหลักคำสอนแบบตายตัว พิธีกรรมในการปฏิบัติอันเคร่งครัดของเจ้าลัทธิต่าง ๆ รวมทั้งความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติคือเทพเจ้าด้วย จึงเรียกว่าพุทธปรัชญาเกิดขึ้นท่ามกลางหมู่เจ้าลัทธิแห่งเทวนิยม ที่มุ่งสอนอยู่ในเรื่องของอตฺตาที่เหนืออตฺตา แต่พุทธปรัชญากลับปฏิเสธอตฺตา พุทธปรัชญาจึงดูเหมือนว่าเป็นคู่ปรับกับ

ลัทธิต่าง ๆ โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ที่มีมาก่อนอย่างยาวนาน พุทธปรัชญาจึงมีท่าทีที่โต้แย้งต่อระบบปรัชญาดั้งเดิมของอินเดียโดยตรง เหมือนท่าทีของนักอรรถกถาภิธานนิยมที่เกิดขึ้นในสังคมชาวยุโรปตะวันตก เป็นคู่ปรับต่อระบบปรัชญาเทวนิยมที่มีอยู่ก่อนในอดีต โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องอภิปรัชญาที่มันเกินเลยความเป็นจริงของมนุษย์

พุทธปรัชญาเป็นต้นแบบปรัชญาอรรถกถาภิธานนิยมคือให้ความสำคัญแก่ความเป็นมนุษย์มาเป็นอันดับแรก การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ถือเป็นเรื่องสำคัญเพราะได้มาโดยยาก และการจะใช้ชีวิตให้ดีและถูกต้องได้ก็ยิ่งยาก มนุษย์จึงมีปัญหาเพราะมนุษย์คือผู้สร้างสรรค์หรือทำลาย มิใช่การดลบันดาลของเทพเจ้า ความมีอยู่ของมนุษย์จึงมีความสำคัญต่อสิ่งมีอยู่ในโลก เพราะความมีอยู่ของมนุษย์จึงให้ความหมายต่อสิ่งมีอยู่ในโลก ถ้าหากไม่มีมนุษย์สิ่งที่มีอยู่ในโลกทั้งปวงก็ไร้ความหมาย พุทธปรัชญาจึงเป็นปรัชญาของมนุษย์ โดยมนุษย์ และเพื่อมนุษย์ แนวคิดอรรถกถาภิธานนิยมแบบพุทธมีอยู่ทั้งสองแบบคือแนวคิดในแบบที่เป็นอภิปรัชญาคือความมีอยู่ของกฎสากลเป็นสิ่งที่ตามธรรมชาติ จะมีผู้รู้หรือไม่รู้มันก็ตาม มันก็มีอยู่เป็นอยู่อย่างนั้น เป็นความมีอยู่ในเชิงปริวิสัย แต่สามารถปรากฏต่ออตฺวิสัยของมนุษย์ให้รู้ได้และแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นมนุษย์

พุทธปรัชญาไม่เน้นการแสวงหาความรู้ในเชิงปริวิสัย แต่เน้นให้ทำความเข้าใจในสิ่งอันเป็นอตฺวิสัย หมายถึงความมีอยู่ของตัวตนของมนุษย์แต่ละคนนี่เอง แนวคิดของพุทธปรัชญาจึงเน้นความสำคัญในความเป็นมนุษย์ และความเป็นจริงของมนุษย์ คือเน้นความรู้ความเห็นที่ตรงตามความเป็นจริงที่เรียกว่า “ยถาภูตญาณทัศนะ” อันเกิดจากการทำวิปัสสนาจนเกิดประสบการณ์จริงตรงตามที่เป็น ซึ่งมีให้เห็นแต่เป็นความรู้ และความรู้ชนิดนี้ยังสามารถลดละอัตตาตัวตนจนหมดสิ้นลงได้ ในการค้นหาตัวเองที่มีอยู่ในขั้น ๕ ก็จะมีพบว่ามันไม่มี ความรู้ชนิดนี้จึงสามารถลดละตัวตนได้ เพราะความจริงมันไม่มีทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ มีเพียงความรู้ตามเป็นจริง จึงอยู่เหนือทุกสิ่งที่มีความหมายว่ามีและไม่มี เป็นอิสระจากความมีและไม่มี แต่เพราะความรู้ยังไม่มี ความมีและความไม่มีจึงมี เมื่อความรู้มี ความมีและความไม่มีจะไม่มี

ความเป็นมนุษย์ในความหมายของพุทธปรัชญาคือขั้น ๕ ความมีอยู่ของมนุษย์ก็คือความมีอยู่ของขั้น ๕ ความมีอยู่ของขั้น ๕ จึงเป็นความมีอยู่อย่างไม่มี คือไม่มีความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เป็นเพียงขั้น ๕ อันรวมตัวกันอยู่ของธาตุทั้งหลาย เมื่อขั้น ๕ ยังดำรงอยู่ความสำคัญมันหมายความว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขาจึงมีอยู่ เหมือนคำว่า เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายยังมีอยู่คำว่ารถย่อมมีฉันใด เมื่อขั้นทั้งหลายยังมีอยู่การสมมติว่าสัตว์ บุคคล ตัวตนของเราก็น่าจะมีอยู่ฉันนั้น แต่เมื่อขั้นทั้งหลายแตกดับสลายไป ความหมายว่าสัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา ก็หมดสิ้นลง

ความหมายของมนุษย์ในพุทธปรัชญาจึงเป็นเพียงสิ่งมีส่วนประกอบอยู่ ๕ อย่าง เป็นสภาวะของสิ่งมีอยู่ในโลก และตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ คือ กฎแห่งไตรลักษณ์ได้แก่ อนิจจัง ความเปลี่ยนแปลงไม่เที่ยงแท้ถาวร ทุกขัง ความเป็นทุกข์คือทนอยู่ในสภาพของตนไม่ได้ตลอดไป อนัตตา คือ

ความมีใช้ตัวมีใช้ตน เป็นของว่างเปล่าจากสิ่งที่จะยึดถือเอาได้ว่าเป็นตัวตน แต่ด้วยความที่ไม่รู้ของมนุษย์จึงเข้าไปหลงยึดหลงติดอยู่กับความเป็นกลุ่มก้อนของธาตุทั้งหลาย ด้วยอำนาจของความอยากความยึด อย่างเข้าใจผิดคิดว่าเป็นตัวตน แต่ความจริงมันคือสภาพของความว่างเปล่า ความมีอยู่ในความหมายของพุทธปรัชญาจึงมีอยู่อย่างมีใช้ตัวมีใช้ตน

ดังนั้นมโนทัศน์อรรถิภาวนิยมในพุทธปรัชญากล่าวถึงสิ่งที่มีอยู่คือหลักสากล ที่มีอยู่ ดำรงอยู่เป็นธรรมดา เป็นสิ่งแน่นอน โดยไม่จำเป็นว่าใครจะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม คือไม่ขึ้นอยู่กับ การรับรู้ของมนุษย์ แต่สามารถปรากฏให้รับรู้ได้ เป็นความมีอยู่อย่างเป็นปรนัย และมีอยู่ในฐานะที่ปรากฏแก่อวัยวะของมนุษย์ได้ เพื่อให้มองเห็นแนวคิดได้ชัดเจนจึงสรุปออกมาเป็นภาพมโนทัศน์ไว้ดังนี้

ภาพมโนทัศน์

แผนภาพที่ ๓.๑ ภาพมโนทัศน์อรรถิภาวนิยมในพุทธปรัชญาเถรวาท

